VASILE CHIRICA, CRISTIAN ICHIM (eds), ***Les Gravettiene. Leur creation materielle et spirituelle. Actes du colloque international de Iași (13-17 mai 2017),*** **Ed. Pim, Iași, 2017, 142 p.**

As the title shows, the volume edited by Dr. V. Chirica and C. Ichim represents the proceedings of an international colloquium organized in Iași between the 13th and the 17th of May 2017 and it is dedicated to the memory of Ilie Borziac, a personality which profoundly marked the Palaeolithic research of the Eastern European region. This scientific event, which gained value through the participation of renowned European specialists, is in fact the natural follow-up of another colloquium held in Iași the previous year (January 2016) and dedicated, as one might expect, to the material and cultural creations of the Aurignacian communities.

The volume discussed here, printed in Iași by the Pim publishing house, gathered five studies of various lengths, focused on themes ranging from typological analyses of lithic artefacts to zoological studies, all connected to issues pertaining to Gravettian manifestations.

The volume is opened by the editor, briefly reviewing some of the current issues of the Romanian and European Upper Palaeolithic research.

The first study is signed by V. Chirica and V. C. Chirica (*Survivance Aurignaciene dans le milieu Gravettiene*) and brings into debate the potential survival of Aurignacien elements (or displaying more archaic features) into the Gravettian medium. These occurrences were notices through an extensive examination of the lithic artefacts recovered at Mitoc-*Malu Galben*, but observed as well in other sites located in the eastern Carpathian area. The subject clearly deserves further attention.

The second study (*The Upper Palaeolithic in the eastern Carpathian area: insights from the Bistricioara Lutărie III settlement - Ceahlău Basin*), signed by M. Anghelinu and his collaborators (L. Niță, C. Schmidt, D. Vereș, U. Hambach, M. Molnar, G. Murătoreanu, M. Mărgărit, and V. Dumitrașcu) presents the results of the archaeological investigations conducted in the site Bistricoara Lutărie III starting with 2008. This research is part of the effort conducted by this team in order to clear some of the aspects regarding the UP evolutions in the Bistrița Valley, since the older publications are, in many instances, vague or obviously outdated. Even if the stratigraphy of the settlement is not ideal, as it rarely happens in the case of Palaeolithic sites, it managed nevertheless to offer new insights in regards to the chronology of UP habitations in the area. As well, some stratigraphical situations described in the older literature could be reinterpreted based on the new finds.

The third contribution, submitted by Timothee Libois, George Bodi, Philip Nigst and Pierre Noiret (*Mitoc-Malu Galben-Roumanie: Quelques aspects de la technologie litique Gravettiene*), is dedicated to aspects regarding the lithic technology employed by the Gravettian communities from Mitoc-*Malu Galben*. The study is based on a lot of 1529 pieces recovered during the recent investigations conducted between 2013 and 2016 and assigned to the Gravettian II layer. The analysis combines the *chaîne opératoire* approach with the model proposed by Philip Nigst (attribute examination). Besides capturing the main steps of production and the technological trends which characterize the Gravettian II ensemble, the study has the merit of raising several important questions in regards to the relation between technological choices and the quality of the raw material.

The article signed by Marjolein Bosch, Philip Nigst, Florian Fladerer and Walpurga Antl-Weiser (*The megafauna bone accumulation of Grub-Kranawetberg, Austria*) is a welcomed variation, focusing on a bone accumulation associated with the Gravettian site in Grub-Kranawetberg (Austria). Such features, usually composed of osteological remains attributed to extinct megafauna, are known from other Central European site. Nevertheless, the role of human activity and other processes which led to their formation were debated in many instances. In the case of Grub-Kranawetberg the authors made good use of taphonomical, zoological, and meticulous spatial analyses in order to understand the site and the bone accumulation, the latter dominated by remains assigned to five wholly mammoths. The results point towards a relatively rapid accumulation. The traces of human activity suggest that the site was used as source of raw material (bones, ivory) and, furthermore, its function as a waste disposal area should not be excluded.

The last contribution, submitted by Marcel Otte (*La Moldavie, le Gravettien et Vasile*), evokes the role of Moldavian Palaeolithic research into the wider European context. His original and rather *sentimental* approach amplifies the value of the long term research conducted in Mitoc-*Malu Galben* and other Moldavian sites.

Even if the volume does not entirely reflect the topics discussed within the Iași colloquium, the five published contributions deal with interesting and divers aspects related to the Eastern and Central European Gravettian. However, beyond its actual content, the volume also tells a rather unfortunate story about the state of Romanian Palaeolithic research, concentrated only on a few sites and

areas. Nevertheless, considering the limited number of specialist and funds, the situation is explicable. Therefore, the role of such international colloquiums and volumes is even greater in promoting the positive results obtained so far, with the hope that in the future a wider picture will be possible.

CRISTINA CORDOŞ

VASILE CHIRICA, CRISTIAN ICHIM (eds), *Les Aurignaciens. Leur creation materielle et spirituelle. Actes du colloque international de Iași (28-31 janvier 2016)*, Ed. „Cetatea de Scaun", Târgoviște, 2016, 369 p.

As an unfortunate testimony of the precarious situation in which the Palaeolithic research in Romania finds itself, the recent literature on the subject is highly rarefied. Moreover, regular or singular national scientific gatherings focused on this subject are, at best, uncommon. In this context, the international colloquium, dedicated to the cultural and spiritual creations of the Aurignacian communities, held in Iași between the 28th and the 31st of January 2016 was a rare and welcomed occurrence, as well as the subsequent volume edited by V. Chirica and C. Ichim. The book was printed in Târgoviște by the Cetatea de Scaun publishing house and in its 369 pages reunites ten studies dedicated to aspects revolving around the above-mentioned main subject.

The opening word, addressed by V. Chirica to the researchers attending the colloquium, intends to set the tone of the scientific event and of the present volume. The nature of Aurignacian expressions in Europe is briefly presented, as well as potential new approaches to old problems.

The first study (*Nouvelles recherches de terrain a Mitoc-Malu Galben 2013-2015*), signed by Pierre Noiret, Paul Haesaerts, Măriuca Vornicu, George Bodi, Transy Branscombe, Timothée Libois, Marjolein Bosch and Philip Nigst, is in fact a review of the recent archaeological investigations conducted at Mitoc – *Malu Galben* in 2013, 2014, and 2015. The thorough methodology and objectives of each campaign are well described, followed by several general considerations in regards to the preliminary results. The use of precise spatial markers in data registration is a useful novelty, with positive implication in interpreting site formation processes and the analyses of the lithic artefacts. It is worth mentioning that the data obtained in these occasions also represents the basis of two studies conducted by students from the universities of Liège and Cambridge.

The subsequent paper (*Mitoc-Malu Galben et l'Aurignacien Recent en Europe Central: nouvelles perspectives*), submitted by Luc Moreau, is centred on the comparative analyses of lithic artefacts assigned to EUP layers from two supposedly contemporaneous habitations located in Central Europe: Mitoc-*Malu Galben* (eastern Romania) and Britenbach (eastern Germany). The method, which is based on identifying quantitative and qualitative criteria of each lithic artefact, attempts to offer a better understanding of the characteristics pertaining to the late Aurignacian stage and its relation to the first Gravettian habitations. Although hindered by acknowledged limitations, the study succeeds in offering fresh directions for further examinations.

A similar topic, the transition from the Aurignacian to the Gravettian techno-complex, is also encountered in the third study, signed by Olivier Touzé (*De l'Aurignacien au Gravettien dans le nord-ouest Européen*). Nevertheless, the focus area is represented by the north-western part of continental Europe. Several representative sites are discussed, with an emphasis on the so-called Maisierian sites, which stand out as a potential link between the two main UP European techno-complexes.

The paper submitted by Philip Nigst (*Early Upper Palaeolithic before the Aurignacian*) addresses the thorny problem of EUP before the occurrence of classical Aurigancian in Europe. The potential interactions between LMP assemblages, so-called transitional techno-complexes, and Aurigancian assemblages are analysed based on a theoretical model derived from the framework advanced by Tostevine. Focused mostly on sites located in the Middle Danube area, the method shows great promise and applying it to other regions might prove beneficial in understanding the emergence of EUP in Europe.

Mircea Anghelinu (*Caught in the middle? The Aurignacien in Romanian Banat*) tackles, as well, the sensitive subject of Proto-Aurignacian and Early Aurignacian traditions in Europe. His study is based on the recent reassessment of three EUP sites (Tincova, Românești-Dumbrăvița, and Coșava) in the Banat region, area best known for its important paleo-anthropological finds. While the discovery from Oase Cave was often used as an argument supporting the theory of a Danubian route followed by AMH into Central Europe, the archaeological data obtained in the three above mentioned sites seem to reflect a different situation. A Central European origin of the EUP communities in the area should be considered.

The extensive study signed by Vasile Chirica (*La presence des pieces careens dans les technocomplexes du Paleolitique Superieur de l'espace Carpato-Dnistreen*) evaluates the role of certain UP types of carenated lithics as diagnostic artefacts, based on assemblages assigned to different periods and covering all important investigated areas in Romania and the neighbouring regions. Traditionally assigned to the Aurignacian techno-complex, this type of artefact is nevertheless encountered in a variety of contexts. Therefore, their role as diagnostic

artefacts may not as reliable. Other aspects, such as intra-assemblage associations and data provided by complementary investigations should be taken into account.

The following paper submitted by Diana-Măriuca Vornicu (*On the wear from carinated artefacts in the Aurignacian I layer in Mitoc-Malu Galben*) neatly adds to the previous one. The role of Aurignaian carenated artefacts from Mitoc-*Malu Galben* is brought up again, but from a different angle. Using experimental archaeology and traceology, the function of these artefacts is put to the test. The results are comparable to those of previous studies, concluding that these artefacts were primarily used as bladelet cores and not as domestic tools. The potential of such studies is once again confirmed, stressing the necessity for further similar approaches.

The eighth contribution, signed by Monica Mărgărit (*L'art de l'Aurignacien Européen*), shifts the focus towards another important aspect of the European EUP: the emergence of artistic behavior. The main theoretical trends concerning the significance of Paleolithic art are briefly reviewed, as well as the most important European discoveries of Aurignacian art (including adornments, figurines and rock art). The areas covered by modern-day Romania and the Republic of Moldavia are discussed separately. Although some of the discoveries mentioned in these regions might be disputable, several are undoubtedly of great importance, such as the rock art form Coliboaia Cave.

The importance of faunal remains in Palaeolithic research is highlighted in the study singed by Valentin-Codrin Chirica (*La chasse dans le Paléolitique Supérieur de Roumanie. L'outilisation des ressources*). The article reviews all faunal remains recovered in sites assigned to the UP located in Romania and the area between the Prut and the Dnister. Such discoveries can reveal many aspects in regards to the subsistence strategies adopted by UP communities. In addition, hard animal tissue (antler, bone, ivory, shells, etc) was also used as raw material for tools, adornments and possibly even dwellings. Therefore, the recovery and analyses of faunal remains have a significant role in understanding the world of prehistoric hunter-gatherers.

The volume is concluded by Marcel Otte with a delicate subject worthy of his reputation: the mythological dimension of the Aurignacian art. The significance of composite representations sharing anthropomorphic and zoological features, such as the famous figurine from Stadel, is far from our reach, yet their powerful symbolism can hardly be disputed. For the moment, one may only wonder if such representations could have been recognizable depictions of mythological creatures.

The well-rounded studies published in this volume address a wide range of topics (methodology, lithic analyses, experimental archaeology, subsistence strategies, art, mythology, etc) and are welcomed additions to the subject of Aurignacian/EUP communities in Europe. Although the contributions are divers in regards to their chosen subject and style, they all fit together, like small pieces in an extremely old puzzle.

CRISTINA CORDOȘ

SABIN ADRIAN LUCA, *Tărtăria Rediviva*, Biblioteca Brukenthal LXXI, Ed. Muzeului Național Brukenthal, Ed. Altip, Alba Iulia, 2016, ISBN 978-606-93765-5-3, ISSN 978-973-115-572-0, 331 pagini, 355 desene, 258 fotografii, 57 planuri și profiluri.

Situl preistoric de la Tărtăria-*Gura Luncii (Groapa Luncii* în alte lucrări), care a generat de-a lungul timpului numeroase luări de poziții datorită tăbliței de aici, revine în atenția noastră datorită cercetărilor preventive recente (2014-2015). Acestea s-au derulat sub coordonarea Prof. dr. Sabin Adrian Luca, autorul volumului de față. Trebuie să menționăm de la început că în paralel cu cercetările preventive care fac obiectul volumului de față, sub conducerea aceluiași specialist se desfășoară și săpături sistematice la Tărtăria, iar rezultatele au fost comunicate cu prilejul a numeroase sesiuni științifice sau le regăsim în rapoartele de săpătură (2011-2015).

Ca și alte situri, acesta a fost afectat de-a lungul timpului de diferite intervenții antropice, cele mai vechi fiind legate de evul mediu, iar cele mai recente de lucrările de amenajare din secolele XIX-XX (construirea căii ferate, a șoselei sau alte amenajări de dată recentă). Așa cum apreciază coordonatorul săpăturilor circa 40-50% din suprafața originală a tell-ului a fost afectată de toate amenajările menționate, inițial acesta întinzându-se și peste traseul actual al căii ferate. În ciuda acestor distrugeri, cercetările arheologice preventive recente, coordonate de Sabin Adrian Luca au adus în atenția arheologilor descoperiri de excepție, care fac ca renumele sitului să fie susținut și de complexele și materialele arheologice puse în valoare prin acest volum. Ca în orice săpătură preventivă, presiunea se exersează asupra arheologilor, iar de multe ori nu pot fi cercetate în întregime toate complexele descoperite sau investigarea acestora trebuie făcută într-un ritm mult prea alert, care afectează finețea, arta săpăturii, am spune noi arheologii. Dar, așa cum specifică și autorul, chiar dacă cercetările s-au făcut sub presiunea timpului, rezultatele obținute atrag atenția asupra unei zone arheologice deosebit de dinamice, cu resturi de locuire umană din neolitic și până în perioada modernă. Din nenumăratele complexe descoperite autorul a fost obligat să facă o selecție pentru a pune în valoare perioade, culturi, elemente specifice legate de arhitectură, manieră de construcție, tipuri de conexiuni interculturale, materiale arheologice ce

ilustrează ocupații, relații de schimb cu alte comunități sau elemente de suprastructură (respectiv piese de cult). Rezultatele cercetărilor preventive din volumul de față au fost obținute prin săparea unei porțiuni din tell, ca și a unei zone exterioare tellului, la est de acesta, de-a lungul căii ferate.

Volumul, dedicat unor membri ai echipei de cercetare, dispăruți prematur (Florentina Nițu și Florian Dumitrescu-Chiuar), este organizat în trei capitole, cu o prefață și o introducere, conținând și un rezumat consistent în limba engleză (33 pagini), lista ilustrațiilor, alături de bibliografie.

În *Capitolul I,* cu două diviziuni, autorul face în primul rând o analiză a mediului geografic în care este amplasat tellul de la Tărtăria, făcând totodată referiri și la alte locuiri din zonă. Sunt prezentate date cu privire la amplasarea tellului de la *Gura Luncii*, dimensiunile sale inițiale, întinderea așezării preistorice, perturbațiile ulterioare, ca și rezultatele obținute prin prospectări, ce dau o imagine asupra complexelor care se mai păstrează, în porțiunea neafectată a sitului (urme de locuințe cu pereți arși, gropi). În cea de a doua parte a capitolului Sabin Adrian Luca face o sinteză cu privire la stratigrafia sitului pe baza cercetărilor anterioare.

Capitolul II. Descrierea stratigrafiei și a compelxelor arheologice este partea cea mai consistentă a volumului, cu mai multe subcapitole. În subcapitolul *A. Tărtăria-Gura Luncii, tell, secțiunea SI/2015, săpătură preventivă,* Sabin Adrian Luca face mai întâi precizări cu privire la citirea și interpretarea profilului secțiunii săpăturii preventive (*1. Principii de citire și interpretare a profilului și informațiilor cuprinse în carte*), iar apoi se referă la succesiunea nivelurilor culturale (nivel II cu materiale Petrești și de vreme Vinča C; nivel III cu materiale Vinča B; nivelul IV – Vinča A, și nivelul V, discontinuu cu materiale Starčevo-Criș). În volum au fost incluse 12 sectoare stratigrafice (metrii 1-290), autorul analizând stratigrafia verticală și oferind totodată date locale de stratigrafie orizontală (*2. Descrierea principalelor unități stratigrafice*). Din multitudinea complexelor descoperite pe traseul săpăturilor preventive, așa cum am arătat și la începutul prezentării, autorul le-a selectat pe cele mai reprezentative, pentru fiecare din ele prezentând planuri, fotografii cu diferite etape de cercetare, ca și unele din cele mai sugestive materiale. În prezentarea complexelor și materialelor autorul apelează deseori la trimiteri bibliografice, făcând analogii cu descoperiri sau artefacte similare sau exprimându-se critic cu privire la anumite atribuiri culturale. În zona studiată atrag atenția pe lângă locuințele cu structuri de pari (în gropi simple sau în fundație), arse și nearse, numeroase gropi, cu funcționalități diferite de-a lungul perioadei de funcționare, numite uneori de autor pivnițe. Aceste amenajări apar atât în interiorul locuințelor, dar și în apropierea acestora. Printre materialele descoperite atrag atenția o nouă plăcuță rotundă cu semne atribuită culturii Petrești, numeroase fragmente de piese de cult (altare/lămpi, idoli antropomorfi, reprezentări antropomorfe, vase antropomorfe), mai multe greutăți de lut (interpretate drept suport pentru lumânare!), ca și o mare diversitate de artefacte de lut, os, corn, marmură sau podoabe din scoica *Spondylus*. Multe din materialele menționate fac obiectul unor studii de caz; un astfel de studiu este rezervat și unei gropi de mari dimensiuni aparținând culturii Petrești.

În altă secțiune autorul face o prezentare a principalelor descoperiri din cadrul cercetării preventive de la nord-est de tell (lungime circa 200 m; alți 200 m investigați de altă echipă). Aici, resturile de locuire sugerează o locuire mai puțin intensă decât pe tell (mai ales gropi), dar care începe din neolitic (Starčevo-Criș III) și continuă până în epoca modernă. În sectorul investigat de Sabin Adrian Luca și echipa sa predomină complexele de tip Vinča A3-B1, dar sunt și altele de vreme Coțofeni, Hallstat, La Tène sau mai târzii. În mijlocul porțiunii cercetate se remarcă și un șanț de apărare (34 m lățime la gură, adâncime peste 4 m) de sec. XIII, prevăzut probabil și cu palisade, după gropile identificate de o parte și alta a lui, așa cum susține autorul volumului.

În subcapitolul *C. Descrierea principalelor unități de arhitectură*, se face o trecere în revistă a complexelor investigate prin săpăturile preventive cuprinzând gropi (Starčevo-Criș; Petrești; Coțofeni), locuințe de suprafață, pivnițe, bordeie, gropi (Vinča A, Vinča B), cuptoare (Vinča A), la care se adaugă două morminte ale culturii Noua (din apropierea căii ferate), ca și două complexe medievale (din care unul este șanțul medieval amintit anterior).

În subcapitolul *D. Câteva concluzii*, autorul face unele observații cu privire la diferențele dintre maniera de construcție a complexelor de locuire atribuite fazelor Vinča și totodată subliniază aportul noilor cercetări la înțelegerea locuirilor de pe tellul de la Tărtăria și din imediata apropiere a acestuia.

În *Capitolul III. Stratigrafie comparată, cronologie, idei*, Sabin Adrian Luca, creionează locul ocupat de descoperirile de la Tărtăria în contextul așezărilor Starčevo-Criș din Transilvania, face observații cu privire la faza timpurie a culturii Vinča (vis à vis de descoperirile mai vechi și mai noi atât din Transilvania, cât și din Banat), referindu-se și la interpretarea datelor de cronologie absolută. Totodată autorul se referă și la orizonturi culturale mai târzii din Transilvania, interpretate de diferiți autori. Meritul său este și acela că a subliniat din nou că folosirea unor terminologii perimate (Vinča-Turdaș, folosită din păcate încă în literatura de specialitate), care nu țin cont de cercetările recente, informarea superficială a unor autori, conduce la concluzii cronologice greșite și creează confuzii deranjante.

La această creionare a volumului trebuie să adăugăm

că probabil viitoarea monografie a sitului va conține o analiză mai complexă a întregului material arheologic descoperit atât în cadrul săpăturilor sistematice, cât și în cadrul celor preventive.

Volumul de față are meritul de a pune în valoare rezultatele unor cercetări preventive recente, aducând date noi cu privire la complexitatea locuirii de la Tărtăria, din tell și din imediata lui proximitate. Totodată, după părerea noastră atrage atenția și asupra numeroaselor intervenții antropice, care au determinat în mai multe cazuri, așa cum remarca și autorul săpăturilor amestecuri de materiale.

Apărută în condiții grafice deosebite, cu desene (355), fotografii (258), planuri și profiluri (57) de foarte bună calitate, lucrarea de față poate reprezenta un model de urmat. Poate cu ocazia monografiei sitului ar trebui acordată mai multă atenție dimensiunii planurilor și profilelor, pentru sublinierea detaliilor.

În încheiere considerăm că volumul de față al lui Sabin Adrian Luca, alături de altele publicate anterior, referitoare la alte situri, pune în valoare și contribuie în mod decisiv la cunoașterea trecutului preistoric al Transilvaniei. Cercetările pe care le-a efectuat în așezări deschise, în peșteri, atât în cadrul săpăturilor sistematice, cât și a celor preventive au contribuit la cunoașterea a numeroase aspecte ale unor culturi preistorice sau ulterioare. Folosirea sistemelor moderne de cercetare și investigare, formarea unor echipe profesioniste de cercetare în teren arată că Sabin Adrian Luca, alături de echipele sale oferă noi dovezi cu privire la existența comunităților preistorice, parte integrantă a istoriei noastre, deseori injust neglijată.

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI

MARZENA SZMYT (ed.), *Biały Potok.Materiały z badań Józefa Kostrzewskiego na Podolu. Materials from Józef Kostrzewski's Podolia Excavations*, Biblioteca Fontes Archaeologici Posnanienses, Volumen 19, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznan, 2016, 526 p, ISBN 978-83-60109-54-0.

Reevaluarea contextelor și artefactelor descoperite în timpul unor săpături arheologice mai vechi care nu au cunoscut o apariție editorială pe măsură din diferite motive, poate contribui la cunoașterea trecutului omenirii, în aceeași măsură, ca și noile investigații realizate cu ajutorul infrastructurilor moderne de cercetare de teren. Cel mai bun exemplu în acest sens îl reprezintă publicarea rezultatelor săpăturilor din prima parte a secolului trecut, conduse de Józef Kostrzewski în situl de la *Biały Potok*. Analiza amănunțită atât a materialelor excavate de acesta cât și a puținei documentații de teren ce s-a păstrat în arhivele muzeului din Poznan de către o echipă de specialiști sub coordonarea Marzenei Szmyt se constituie într-o monografie generoasă ca spațiu și informație, un fericit exemplu de fructificare a unor săpături vechi care aduc date noi despre preistoria spațiului est-european.

Pe măsura investigațiilor cuprinse în lucrare sunt și condițiile grafice excelente în care a fost tipărită, pe o hârtie de foarte bună calitate. În plus, prezentarea într-o ediție bilingvă (poloneză și engleză) a studiilor este o idee extraordinară a editorului, având în vedere faptul că direct interesați de informațiile din monografie sunt și arheologii din România care s-au aplecat spre studiul a două mari complexe culturale: Cucuteni-Trypillia și Komariv - Biały Potok – Costișa.

În Prefață, editorul vorbește despre cadrul general și necesitatea publicării pe larg a materialelor excavate în 1925 de J. Kostrzewski (pe atunci șeful Departamentului de Preistorie de la Muzeul Wieklopolska din Poznan și profesor la Universitatea din Poznan) la *Biały Potok* (în prezent Bilyi Potik în Ucraina) (p. 7-8).

Partea Introductivă conține un prim capitol semnat de J. Cieszewska-Braniecki și M. Szmyt (*Historia i rezultaty badań Józefa Kostrzewskiego w Białym Potoku/ The History and Results of Józef Kostrzewski's Investigations in Biały Potok*: p. 13-32) care prezintă motivele care l-au determinat pe Kostrzewski să realizeze săpăturile de la Biały Potok, dar și ecourilor cercetării sale în presa și literatura de specialitate a vremii. De asemenea, sunt redate și tabelele cu materialele înregistrate în Muzeul din Poznan.

Pentru capitolul următor *Notatki Józefa Kostrzewskiego z badań w Białym Potoku. Józef Kostrzewski's / Notes of the Investigations in Biały Potok* (p. 33-58), A. Drejer-Kowalska și P. Silska au scanat, transliterat și tradus în limba engleză toată documentația care s-a păstrat la Muzeul din Poznan referitoare la investigațiile de pe șantierul de la Biały Potok.

I. Hildebrandt-Radke, profesor la Universitatea din Poznan, ne introduce apoi (*Uwarunkowania hydrografi czne oraz rzeźba terenu w rejonie Białego Potoku. Hydrology and Terrain in the Area of Biały Potok:* p. 59-66) în condițiile geo-morfologice specifice Podoliei, cu focalizare pe hidrologia râului *Biała* în al cărui bazin hidrografic se află și situl cercetat de Kostrzewski.

Cea de-a doua parte a monografiei este dedicată locuirii eneolitice de la Biały Potok.

Deoarece în documentația de șantier a lui Kostrzewski datele referitoare la arhitectura celor trei locuințe Cucuteni-Trypillia investigate la Biały Potok sunt sumare, Al. Diachenko și K. Harat-Strotsen au considerat necesară o analiză a lutuielilor arse provenite de la cele trei construcții, într-o încercare de a reconstitui elementele de arhitectură interioară dar și tehnologia ridicării de clădiri în perioada eneolitică. Astfel, cei doi specialiști, în capitolul *Zabudowa osady kultury trypolskiej w świetle analizy polepy/ Buldings in the Settlement of the Trypillia Culture in*

the Light of Daub Analysis (p. 69-111) diferenţiază fragmentele de lipitură în funcţie de amestecul din care sunt făcute şi finisare. Ei consideră că cele trei locuinţe erau clădiri cu etaj şi identifică în fragmentele studiate şi elemente de design interior.

Una dintre cele mai consistente părţi este cea redactată de T. M. Tkachuk (fără îndoială unul dintre cei mai reputaţi specialişti în domeniu) care prezintă, pe larg, analiza formelor vaselor şi a elementelor decorative de pe ceramica de la Biały Potok (cap. 5. *Ceramika kultury trypolskiej/ Pottery of the Trypillia Culture* - p. 113-195) pe baza cărora defineşte şi încadrează cultural locuinţele din sit. Astfel, în artefactele studiate a observat preponderenţa materialelor aparţinând grupului Koshylivtsi (cu puţine elemente Brânzeni), dar şi elemente tipice grupului Şipeniţ (în care a identificat şi elemente împrumutate de la grupul Bădragi) şi câteva fragmente Horodiştea-Gordineşti. Cele 59 de figuri care însoţesc textul permit o bună vizualizare a ceramicii descrisă pe larg.

Aspectele tehnologice ale ceramicii sunt tratate în două capitole (6. *Mineralogiczno-petrografi czna charakterystyka ceramiki i polepy kultury trypolskiej/ Mineralogical and Petrographic Description of Trypillia Culture Pottery and Daub* (p. 197-225) şi 7. *Barwniki używane w garncarstwie kultury trypolskiej w Białym Potoku/ Colorants Used in Trypillia Culture Pottery in Biały Potok* (p. 219-225)) semnate de A. Rauba-Bukowska. Cele 16 fragmente ceramice (provenind atât de la vase folosite pentru servirea alimentelor, dar şi din aşa-numita specie de ceramică de bucătărie) şi patru de lutuială au fost analizate în secţiune subţire cu un microscop cu lumină transmisă polarizantă. Autoarea a descoperit faptul că ceramica pictată era realizată atât din luturi foarte fine cât şi mai grele (cu componente carbonatice), în timp ce cea de bucătărie era făcută doar din luturi mai grele şi cu adaosuri intenţionate de plante, şamotă şi scoici. Ceramica fină a fost arsă la 800-850° C, iar cea de bucătărie la 750-800°C. Materia primă a lutuielilor de la pereţii locuinţelor diferă de cea a ceramicii, fiind de origine loessică, arderea acestora producându-se în jurul temperaturii de 600-700°C. Cât despre culorile folosite pentru a decora ceramica, Rauba-Bukowska concluzionează că albul provine din carbonaţii de calciu şi roşul din sedimentele de ocru din Munţii Carpaţi. Deşi la sfârşitul capitolului, A. Rauba-Bukowska afirmă ca rezultatele obţinute de ea se potrivesc cu cele din literatura de specialitate privitoare la ceramica culturii Cucuteni-Trypillia trimiterile bibliografice pe care ni le oferă nu conţin referinţe la nici una dintre lucrările semnate de autorii români care s-au ocupat de această problematică a pigmenţilor.

În schimb, cercetătoarele J. Cieszewska-Braniecki şi M. Szmyt care s-au ocupat de plastica descoperită la Biały Potok (capitolul 8: *Plastyka fi guralna i ceramika specjalna/ Figurine Art Forms and Special Vessels* - p. 227-250) par a nu se putea desprinde de literatura din România, folosind în cea mai mare parte lucrarea esenţială pentru problematica reprezentărilor antropomorfe scrisă de Dan Monah cu scopul de a găsi analogii pentru statuetele cuprinse în catalogul descoperirilor. Din păcate, singura statuetă antropomorfă aproape întreagă s-a pierdut din colecţie, rămânând doar cele fragmentare.

Un alt capitol consistent, pe măsura descoperirilor (4866 piese dintre care 3621 descoperite doar în locuinţa 2), ne este oferit de Andrzej Pelisiak care prezintă rezultatele analizei tehno-tipologice a inventarului litic cioplit (cap. 9 *Materiały krzemienne kultury trypolskiej/Flint Materials of the Trypillia Culture* - p. 251-330). El a împărţit utilajul în 23 mari categorii tehno-tipologice, discutându-le pe larg în funcţie de contextul descoperiri, pentru fiecare locuinţă, făcând conexiuni între diversele caracteristici ale părţilor proximale ale pieselor şi dimensiunile lor.

M. Winiarska-Kabacińska completează observaţiile tehno-tipologice ale lui A. Pelisiak prin analiza traseologică a artefactelor de piatră cioplită (capitolul 10 *Analiza funkcjonalna wybranych narzędzi krzemiennych/ Functional Analysis of Selected Flint Tools*-p. 331-352). Autoare a observat, în urma investigării la microscop a 76 de piese descoperite în locuinţele 1 şi 2 că cele mai multe lame retuşate poartă urme ale folosirii lor în activităţi legate de procesarea materiilor vegetale (lemn, fibre, cereale). Gratoarele, în schimb, au fost utilizate la răzuirea pieilor, unele cu aditivi minerali. Una dintre lame a fost utilizată ca amnar. În cazul a câtorva lame autoare nu a reuşit să definească materialul pe care au fost folosite. Din păcate, fotografiile urmelor de uzură observate la microscop sunt destul de puţine şi neconvingătoare în unele cazuri, mai ales precum cea interpretată ca provenind de la un *tribulum*.

Aceeaşi M. Winiarska-Kabacińska a analizat, din punct de vedere traseologic, dar şi în privinţa tehnologiei de producere şi uneltele de os (vezi capitolul 15 *Mikroskopowa analiza wyrobów z kości i poroża/ Microscopic Analysis of Bone and Antler Artefacts* - p. 409-417).

Capitolul 11 *Eksploatacja surowców skalnych / Exploitation of Rock Materials* (p 353-364) semnat de un geolog - M. Zieliński şi de editorul volumului prezintă structura geologică a zonei în care se află situl, după cum reiese din literatura de specialitate. Pentru câteva fragmente de topoare sunt redate şi determinările materiilor prime.

A. Sikorski discută în capitolul 12. *Wytwarzanie i użytkowanie tekstyliów/ Production and Use of textiles* (p. 365-389) atât sursele care atestă producţia de textile în aşezare (greutăţi de lut şi fusaiole) dar mai ales pe cele care dovedesc uzul textilelor şi a coşurilor împletite prin impresiunile pe care acestea le-au lăsat pe ceramică.

Deşi J. Kostrzewski şi-a întreprins săpăturile la Biały

Potok acum aproape 100 de ani, el a strâns toate materialele descoperite (artefacte și eco-fapte), permițând astfel conservarea unor mărturii de nerecuperat în alte condiții cu privire la folosirea de către comunitățile umane preistorice a resurselor oferite de mediul înconjurător. Astfel, J. Koszałka a reușit pe baza analizei cărbunilor și a impresiunilor din lutuiala recoltată în 1925 să contureze (cap. 13 *Źródła archeobotaniczne z osady kultury trypolskiej/ Palaeobotanical Sources from the Trypillia Culture Settlement*: p. 391-396) unele comportamente tehnologice din trecut dar și relația om-mediul vegetal înconjurător. Ca urmare, cercetătoarea ne poate furniza la ora actuală informații precum aceea că lemnul folosit la construcția locuinței 2 este lemn de *Quercus sp.*, iar în lutuiala care a alcătuit materia primă pentru ridicarea caselor au fost amestecați aditivi vegetali în formă de diverse elemente (spice, frunze, tulpini) din plante cerealiere precum grâu, orz, alac.

Capitolul 14. *Eksploatacja ssaków / Exploitation of Mammals* (p. 397- 407) semnat de D. Makowiecki vorbește despre relația om-animal precum reiese din studiul celor 100 oase strânse în timpul săpăturilor din 1925. Majoritatea elementelor anatomice analizate sunt de la animale domestice (în primul rând vite, și în număr mai mic oi și porci) și rar de la cele sălbatice (cerb și vulpe). Autorul face observații și cu privire la vârsta la care unele animale au fost sacrificate. De asemenea, a determinat și faptul că oasele lungi și coastele alături de cornul de cerb au constituit principalele materii prime pentru uneltele din materii dure animaliere descoperite în sit.

Succint, sunt prezentate de către A. Kurzawska (*Analiza pozostałości muszli mięczaków/ Mollusc Shells Analysis*: p. 419-422), moluștele descoperite în sit: melcii și un fragment de scoică marină din familia *Cardiidae*, originară din zona Mării Negre sau a celei Mediterane care este posibil să fie, de fapt un fragment de pandantiv.

În capitolul următor, T. M. Tkachuk (cap. 17: *Osada z Białego Potoku w kontekście regionalnych ugrupowań kultury trypolskiej/ The Biały Potok Settlement in the Context of Regional Trypillia Culture Groups*: p. 423-442) reia discuția cu privire la încadrarea încadrarea culturală a vestigiilor de la Biały Potok, în funcție de decorul și formele ceramice pe care le-a întâlnit, dezbătând problema într-un context regio-cultural mai larg. Astfel, cele mai timpurii materiale provin din ultima fază de dezvoltare a grupului Șipeniț, dar cele mai multe fragmente sunt totuși tipice grupului Koshylivtsi, adică trecerii de la faza Tripolie CI la CII. Cele mai timpurii materiale (foarte puține de altfel) aparțin finalului Tripolie CII – grupului Kasperivți.

Cea de-a treia parte a monografiei sitului Biały Potok (*Gorby z III i II tys. przed Chr. / Graves of the 3rd and 2nd mill. BC.*) constituie o reconsiderare, din punct de vedere cultural și temporal, a mormintelor cercetate de J. Kostrzewski în 1925, morminte care, în articolul publicat de autorul săpăturilor, deși diferite unul de altul atât ca inventar cât și ca rit, au fost atribuite Eneoliticului. Astfel, M. Szmyt analizează mormântul III (cap. 18. *Grób z III tys. przed Chr. / Grave from the 3rd mill. BC* - p. 445 – 454) în care se aflau un individ ale cărui oseminte nu se mai păstrează în întregime, trei vase și un topor din silex șlefuit. Datele C14 obținute pentru acest mormânt îl încadrează în cultura Amforelor Sferice.

Inhumațiile aparținând culturii Costișa-Komariv sunt discutate de P. Makarowicz în capitolul 19: *Groby z II tys. przed Chr. Nekropola kultury komarowskiej nad Seretem / Graves from the 2nd mill. BC. Komarów Culture Necropolis by the River Seret* (p. 455-484). Unul dintre cele două morminte era dublu, în timp ce celălalt adăpostea, în cistă, un singur individ. Autorul pune în circulația științifică și datele radiocarbon obținute pentru aceste complexe și aduce în discuție locul descoperirilor de la Biały Potok în contextul mai larg al epocii bronzului din zona est-europeană (România, Republica Moldova și Ucraina), dovedind o bună documentare a fenomenelor specifice perioadei.

M. Chyleński și A. Juras Rozdział ne relatează succint că genomul mitocondrial obținut pentru un individ din mormântul dublu poate fi atribuit haplotipului H49, haplotip rar întâlnit la populațiile actuale și niciodată până acum la cele preistorice (vezi capitolul 20. *Analiza mitochondrialnego DNA osobnika z grobu z epoki brązu z Białego Potoku/ Mitochondrial DNA Analysis of the Bronze Age Individual from Biały Potok* - p. 485-489).

Cea de-a treia parte a monografiei se încheie cu prezentarea rezultatelor analizei traseologice întreprinsă de M. Winiarska-Kabacińi pe un topor din silex din mormântul III, topor pe care au fost găsite atât urme tehnologice (șlefuirea și netezirea acestuia) dar și de utilizare provenind de la folosirea sa intensă pentru prelucrarea lemnului (cap. 21. *Analiza funkcjonalna siekierki krzemiennej z grobu III / Use-Wear Analysis of a Flint Axe from Grave III* – p. 491-492).

În partea de final a monografiei sunt redate de către M. Szmyt și T. Goslar datările obținute pe oasele din săpătura lui Kostrzewski (cap. 22. *Chronologia absolutna osady i grobów z Białego Potoku / Absolute Chronology of Settlement and G raves from Biały Potok*: p. 495-507), datări ce sunt puse și în contextele arheologice de care aparțin.

Editorului, M. Szmyt, îi aparține și trasarea concluziilor finale cu privire la ceea ce se știe acum, după noile investigații de laborator prezentate în paginile acestei lucrări, despre vestigiile scoase la suprafață în 1925 (*Osadnictwo pradziejowe w Białym Potoku w świetle wyników badań Józefa Kostrzewskiego/ Prehistoric Settlement in Biały Potok in the Light of Józef Kostrzewski's Investigations*). Relatarea unei excursii a cercetătorilor de la Poznan (Makarowicz, J. Romaniszyn, R. Staniuk, R. Skrzyniecki) încheie această monografie, oferind

imaginea unui sat din Ucraina, la 90 de ani de la săpăturile întreprinse de Kostrzewski (*Biały Potok po 90 latach/ Biały Potok 90 Years After*).

Această lucrare colectivă constituie un remarcabil exemplu de punere în circuitul ştiinţific a rezultatelor analizelor întreprinse cu tehnologiile folosite în arheologia contemporană pe materiale scoase din pământ acum aproape un secol. Astfel, efortul autorilor şi editorului este unul cu totul remarcabil, construind de-a lungul celor peste 500 de pagini un model de cercetare holistică a artefactelor arheologice.

Nu este intenţia mea să exagerez cu laude însă, pot afirma că am citit un volum care face cinste atât muzeului şi colecţiei în care a apărut cât şi oraşului Poznan, o citadelă a cunoaşterii şi a viziunii pe termen lung în investigaţia arheologică.

DIANA-MĂRIUCA VORNICU

AURORA PEŢAN, *Sarmizegetusa Regia. I. Redescoperirea cetăţii*, Editura Dacica, Alun, 2018, ISBN 978-606-8538-00-6, 600 p., 33 pl.

Participantă la numeroase conferinţe naţionale şi internaţionale, autoare a mai multe studii ştiinţifice primite cu interes de către specialişti, Aurora Peţan a devenit în ultimii ani o voce recunoscută în problema cetăţilor dacice din Munţii Şureanului. Lucrarea pe care o prezentăm în aceste rânduri reprezintă varianta extinsă a tezei de doctorat în arheologie susţinută de autoare în anul 2017 în cadrul Institutului de Arheologie din Iaşi al Academiei Române, sub îndrumarea doamnei dr. Cornelia Magda Lazarovici.

Volumul debutează cu un *Cuvânt Înainte* (p. 11-16). Aici, autoarea ne prezintă motivele alegerii temei, între care se remarcă interesul personal pentru subiect dar şi lipsa unor studii dedicate. După o scurtă *Introducere* (p. 17-20) urmează *Scopul, metodele şi limitele* demersului (p. 21-26). Autoarea prezintă obiectivul principal al lucrării – de a sistematiza şi valorifica rezultatele cercetărilor efectuate la Sarmizegetusa Regia între anii 1803-1918 – dar şi limitările acestuia, datorate în cea mai mare parte accesului limitat la anumite categorii de documente.

După un succint cadru geografic (p. 27-30), urmează o trecere în revistă a istoriografiei subiectului fiind prezentate principalele contribuţii. Autoarea punctează activitatea unor istorici precum Finály Gabor, Alexandru Ferenczi, Sigismund Jakó sau mai aproape de noi, Doina Benea care de-a lungul timpului au tratat, direct sau indirect, chestiunea cercetărilor austriece din capitala Daciei preromane.

Prima parte a volumul este dedicată istoricului cercetărilor de la Sarmizegetusa Regia şi analizei fondul documentar existent. Sunt prezentate celebrele tezaure găsite în secolele XV-XVI, ca de altfel şi descoperirile de la finalul secolului XVIII şi începutul veacului următor. Acestea din urmă au declanşat o adevărată goană după aur între localnici, goană care a atras în cele din urmă intervenţia directă a autorităţilor austriece.

Săpăturile organizate de fiscul austriac între anii 1803-1804 beneficiază de ample discuţii (p. 84-136), ele reprezentând de altfel şi primele intervenţii de anvergură asupra Sarmizegetusei. Pe baza analizei rapoartelor publicate de către S. Jakó dar şi a altor categorii de documente sunt evidenţiate aspecte ce ţin de organizarea săpăturilor, metodologia de lucru, descoperiri. Autoarea apreciază că şantierul de la Grădiştea Muncelului a fost la vremea respectivă *„unul dintre cele mai mari proiecte publice europene de cercetare a unui sit”* (p. 136), concluzie cu care suntem şi noi de acord. Este adevărat că aceste săpături nu au reprezentat o acţiune de cercetare propriu-zisă fiind mânate în primul rând de interese pecuniare, dar aşa cum subliniază autoarea, ele trebuiesc judecate şi apreciate în contextul lor istoric.

După închiderea şantierului, considerat nerentabil de către oficialii vremii, ruinele Sarmizegetusei regale vor intra, sporadic, în atenţia unor istorici ai secolului XIX precum M. Ackner, J. F. Neigebaur, C. Goos şi alţii. Această perioadă ce se întinde până în ultimele decenii ale secolului XIX a fost denumită de autoare drept perioada anticarilor (p. 137-171). Ulterior, până la primul război mondial, zona cetăţilor dacice va beneficia de vizite şi investigaţii din partea unor cercetători de seamă din cadrul monarhiei austro-ungare, precum Friedrich şi Heinrich Müller, Téglás Gábor, Téglás István, Finaly Gábor şi alţii, rapoartele, notele şi însemnările lor aducând în discuţie informaţii valoroase despre starea monumentelor la acea vreme. Debutul cercetărilor arheologice sistematice are loc abia după Marea Unire, în anul 1921, sub conducerea profesorului D. M. Teodorescu, ele continuând cu foarte mici întreruperi până în ziua de azi.

Apreciem această parte a lucrării ca fiind foarte bine realizată, autoarea reuşind să prezinte într-o manieră sistematică istoricul cercetărilor de la Sarmizegetusa Regia, începând cu primele descoperiri de tezaure din perioada Renaşterii până în anul 1921.

Partea a II-a a lucrării este dedicată rezultatelor cercetării. Sunt prezentate obiectivele cercetate (p. 205-293), dar şi artefactele pomenite în documentele consultate (p. 294-403). Pe baza analizei atente a acestor surse, autoarea aduce în discuţie informaţii ce pot fi de folos pentru reconstituirea planimetriei şi funcţionalităţii unor monumente mai puţin cunoscute din cadrul Sarmizegetusei (turnul pentagonal, aşa-zisa „baie romană”, etc). Acolo unde s-a putut, datele din arhive au fost coroborate cu rezultatele obţinute ca urmare a cercetărilor moderne dar şi cu observaţiile proprii ale autoarei care se dovedeşte a fi o foarte bună cunoscătoare a realităţilor arheologice din zonă. Foarte utile sunt şi

observațiile privind fragmentele ceramice cu inscripția Decebalus per Scorilo, inscripția „cu arme", vasele de andezit, aducându-se astfel completări necesare celor cunoscute din literatura de specialitate a ultimelor decenii. Autoarea manifestă în general multă prudență, fără a se arunca în ipoteze și interpretări insuficient argumentate.

Cea de-a treia parte a lucrării este intitulată *Povestea. De la Sarmizegetusa Regia la Grădiștea Muncelului și înapoi.* Sunt discutate diverse aspecte precum legendele locului, maniera în care descoperirile de la Grădiștea Muncelului au fost receptate pe parcursul veacului al XIX-lea, dar și contextul politic și cultural al vremii. Ecoul slab al descoperirilor de la Grădiștea Muncelului între istoricii români ai vremii, este explicat de autoare prin interesul aproape exclusiv al acestora pentru moștenirea romană și demonstrarea continuității.

Diferit de ceea ce încearcă să ne sugereze autoarea în încheierea lucrării (p. 491), noi înclinăm să credem că tocmai dezinteresul fiscului austriac pentru continuarea săpăturilor ca de altfel și accesul dificil în zonă au reprezentat factorii care *au salvat* pentru generațiile viitoare ruinele Sarmizegetusei Regia. Continuarea acestor săpături, chiar de ar fi fost făcută în spiritul celor mai bune intenții, ar fi dus cu siguranță la deranjamente majore asupra unor întinse sectoare ale stațiunii, cu efecte greu de anticipat asupra stratigrafiei generale și a monumentelor. Arheologia ca știință se afla atunci la începuturile ei... A fost o șansă pentru cercetarea românească de a se găsi, în anul 1921, în fața unui ansamblu relativ bine păstrat, în multe locuri aproape neatins de intervenții moderne. Maniera în care această oportunitate a fost valorificată, reprezintă, desigur, o cu totul altă chestiune la care ar merita, probabil, să reflectăm...

Lucrarea se încheie cu un rezumat consistent în limba engleză (p. 497-545), urmat de mai multe Anexe (p. 577 – 598). Acestea cuprind o lista a documentelor de arhivă publicate de către S. Jakó, o listă a reperelor cronologice, un foarte util indice de persoane urmat de lista planșelor. Ar fi fost foarte util și un catalog sau o bază de date cu toate documentele de arhivă consultate și traducerile lor, dar acest lucru ar fi necesitat un efort și un spațiu mult prea mare.

Așa cum am arătat, demersul este structurat într-o manieră logică și coerentă, discursul autoarei fiind foarte ușor de urmărit. Nu putem să nu remarcăm limbajul elegant, plăcut, lipsit de prețiozități inutile, care face ca lucrarea să fie ușor de lecturat chiar și de către un nespecialist. Nu lipsesc nici unele pasaje cu reale valențe literare, prezente mai ales în partea a treia a lucrării.

Calitatea grafică a ilustrațiilor și a planșelor este în general bună. Apreciem că ar fi fost necesară totuși și o hartă extinsă, actualizată a Sarmizegetusei Regia pe care să fie marcate toate descoperirile și monumentele despre care se face vorbire.

Bibliografia utilizată este consistentă, autoarea parcurgând practic aproape tot ce s-a scris despre capitala Daciei preromane. Merită remarcate eforturile deosebite pentru traducerea și interpretarea unor documente de arhivă în limbile germană și maghiară. Față de unele puncte de vedere exprimate în literatura de specialitate mai veche sau mai nouă autoarea manifestă spirit critic, dar acesta este exprimat într-un limbaj moderat, academic, elegant.

Lucrarea reușește să recupereze și să valorifice într-un mod fericit date, informații și mărturii vizând începutul cercetărilor din cea mai reprezentativă stațiune arheologică a țării – Sarmizegetusa Regia. Departe de a fi doar un simplu exercițiu istoriografic, prin trimiterile și completările oferite, prezentul demers poate fi considerat și un binevenit instrument de lucru pentru toți cei interesați de istoria și monumentele capitalei vechii Dacii.

Apreciem că ne aflăm în fața unei lucrări de referință în chestiunea cetăților dacice din Munții Șureanului. Din acest motiv o recomandăm cu căldură tuturor celor interesați, specialiști și pasionați deopotrivă.

ALEXANDRU BERZOVAN

CĂTĂLIN BORANGIC, *Seniorii războiului în lumea dacică. Elite militare din secolele II a.Chr.-II p.Chr. în spațiul carpato-dunărean*, Biblioteca Mvsei Apulensis, XXVI, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila – Alba Iulia, 2017, ISBN 978-606-654-254-8, 604 p, 59 pl.

Participant la numeroase conferințe naționale și internaționale, autor a șase cărți, din care trei ca singur autor, și a peste 50 de studii științifice primite cu interes de către specialiști, Cătălin Borangic reprezintă la ora actuală cea mai autorizată voce pe problema fenomenului militar din perioada clasică a Daciei Preromane. Lucrarea pe care o prezentăm în aceste rânduri reprezintă varianta extinsă a tezei de doctorat pe care autorul a susținut-o în anul 2017, în cadrul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, București, sub îndrumarea dr. Valeriu Sîrbu.

Volumul debutează cu un *Prolog* (p. 4-8) semnat de către Valeriu Sîrbu în care se face o scurtă prezentare pe capitole a cărții, insistându-se asupra meritelor autorului dar și asupra dificultăților cu care acesta s-a confruntat pe parcursul redactării demersului, datorate în cea mai mare parte stadiului actual al cercetării.

Capitolului I este intitulat *Introducere și Contextualizare* (p. 9-48). Aici, Cătălin Borangic ne prezintă motivele ce au stat la baza alegerii temei, cele mai importante fiind absența unor studii dedicate fenomenului militar dacic în istoriografia românească dar și interesul personal pentru arheologia experimentală și reconstituirile istorice. După o succintă trecere în revistă a istoriografiei, urmează o prezentare a cadrului geografic și

cronologic al temei, la care se adaugă un subcapitol în care sunt enumerate şi descrise pe scurt principalele evenimente politico-militare din nordul Peninsulei Balcanice din secolul II î.Hr. până la cucerirea romană.

Capitolul II, *Fenomenul militar în lumea geto-dacilor* (p. 48-213) tratează o gamă largă de subiecte. O primă temă căreia îi sunt dedicate mai multe subcapitole - destul de consistente de altfel - o reprezintă arhitectura militară: cetăţi, fortificaţii liniare, turnuri locuinţă. Este abordată totodată chestiunea centrelor de putere. Autorul ne poartă într-un adevărat periplu prin diferitele regiuni ale Daciei preromane, scoţând în evidenţă atât elementele generale, comune, cât şi particularităţile locale, pornind de la informaţiile disponibile din literatura de specialitate. Analiza rezultată este per ansamblu una reuşită; dincolo de descrierea unor fapte şi situaţii arheologice, autorul abordează problema şi din punct de vedere economic şi social. Se creionează aşadar destul de evident un tablou al societăţii geto-dacice, puternic ierarhizată, cu elite distanţate de masa oamenilor de rând nu doar economic, ci şi topografic, cetăţile sau centrele rezidenţiale ocupând poziţii dominante în raport cu zonele învecinate. Chestiunea aşezărilor rurale care susţineau toată această infrastructură, tratată destul de succint (p. 122-126), ar fi meritat poate o discuţie ceva mai largă; pe de altă parte trebuie să ţinem cont că aceasta reprezintă o chestiune colaterală temei principale a volumului.

Cum era de aşteptat, problema armamentului utilizat de către războinicii daci beneficiază de o discuţie generoasă, subiectul fiind tratat, practic, aproape exhaustiv. Sunt discutate piese de echipament defensiv: armuri, coifuri, scuturi, ca de altfel şi armamentul ofensiv: spade, săbii – *falx dacica*, pumnalele sica, cuţitele, lăncile şi suliţele, arcul cu săgeţi, cosoare, topoare. Sunt luate în calcul, pe lângă descoperirile arheologice şi izvoarele scrise, dar şi iconografia, atât cea locală cât şi cea de factură greco-romană. Experimentele practice făcute cu aceste arme permit lui Cătălin Borangic să ajungă la concluzii şi observaţii interesante cu privire la modalitatea de producere, dar şi legate de eficacitatea lor în luptă. Aceste chestiuni nu au mai fost abordate anterior în istoriografia românească. Chiar dacă acest tip de discuţii prezintă un anumit grad de incertitudine şi unele observaţii necesită a fi privite cu prudenţă, meritul autorului rămâne de a reuşi să privească dincolo de descriptivismul arid, către oamenii şi societatea din spatele obiectelor.

În ce priveşte paradoxul unor categorii de arme – spada de tip „celtic", pumnalele sica sau coifurile, care nu mai sunt atestate arheologic de la finele secolului I î.Hr., deşi sunt reprezentate masiv în iconografia romană, autorul consideră că acesta s-ar datora în principal ocultării descoperirilor funerare în spaţiul geto-dacic după mijlocul secolului I î.Hr. La prima vedere explicaţia apare plauzibilă, şi măcar în parte corectă. Pe de altă parte însă trebuie luat în calcul că aceste arme lipsesc din cetăţi, dar şi din cele câteva morminte de secol I d.Hr., situaţie ce nu mai poate fi pusă doar pe seama stadiului actual al cercetărilor, astfel că problema rămâne încontinuare deschisă. În ce priveşte chestiunea echipamentelor militare atribuite dacilor şi atestate exclusiv iconografic– ne referim în speţă la problema coifurilor redate pe piedestalul Columnei – autorul apreciază în acest caz că *„pare mai degrabă raţional că armele figurate copiază piese reale, aflate în panoplia dacilor"* (p. 172-173). Apreciem şi noi că este foarte posibil să fie aşa – pe de altă parte credem că nu poate fi neglijată complet ipoteza conform cărora măcar o parte din modelele acestor coifuri reprezentate ar fi putut fi inspirate (şi) din panoplia războinicilor parţi cu care s-a confruntat Traian, judecând după unele analogii iconografice din spaţiul oriental.

Capitolul al III-lea, intitulat *Războinici şi societate* (p. 214-329) tratează problema statutului omului de arme în societatea lui. Sunt discutate probleme ce ţin de statutul nobilimii, iconografia, bestiarul şi tezaurele ca expresie materială a elitelor. Autorul abordează totodată problema identităţilor etno-culturale: traci, geţi, daci. În acord cu tendinţele dominante din istoriografia românească a ultimelor decenii, autorul vede în grupul arheologic Padea Panagjurski Kolonii (abreviat PPK) elitele ce au pus bazele regatului dac, dacă nu chiar dacii propriu-zişi. Într-un succint excurs sunt discutate populaţiile scordiscilor şi ale triballilor, urmate de patru subcapitole: primul dedicat regalităţii dacice, al doilea centrului de putere din sud-estul Transilvaniei, al treilea centrului de la Mala Kopanja (Ucraina), ultimul fiind un studiu de caz dedicat războinicilor de pe valea Mureşului Mijlociu.

Analiza propusă este reuşită şi echilibrată, autorul încercând să ţină cont de multiplele puncte de vedere exprimate în literatura de specialitate. Din păcate, puţinătatea izvoarelor istorice, dar mai ales documentaţia arheologică de multe ori lacunară, determină ca o parte dintre soluţiile şi interpretările propuse de autor, deşi bazate pe o solidă argumentaţie şi o foarte bună logică istorică, să rămână deocamdată la stadiul de ipoteze.

În Capitolul IV, *Elitele militare* (p. 330-387), Cătălin Borangic încearcă să evidenţieze, pe baza tuturor categoriilor de date disponibile, caracteristicile şi statutul elitelor militare. Pe baza acestora sunt abordate probleme precum relaţia cu sacrul, ideologia militară a elitelor, autoritatea, dar şi conceptul competiţiei. Conform autorului, societatea dacică ar fi împărţită în trei mari categorii: tarabostes (comandanţi militari, lideri religioşi), kometaii (războinici profesionişti), respectiv marea masă a oamenilor de rând. Considerăm la rândul nostru această ipoteză ca fiind bine argumentată; am mai adăuga că modelul social tripartit este de regăsit şi la alte popoare ale Antichităţii, de pildă la unele neamuri celtice. Capitolul se încheie cu un studiu de caz dedicat aristocratului înmormântat în tumului II din cadrul necropolei de la Cugir, în opinia autorului poate un rege sau dinast local de

dinaintea lui Burebista.

Intitulat *Războinici și zei* (p. 388 – 452), Capitolul V aduce în discuție o serie de interpretări foarte originale. Este discutată, relația elitelor războinice cu lumea sacrului, dar și problema „zeului tăcut al războiului". La această chestiune, autorul se detașează net de opiniile exprimate anterior în istoriografie, propunând identificarea acestui zeu cu Apollo. Chiar dacă la prima vedere ipoteza poate părea speculativă, bazată pe dovezi indirecte, apreciem că merită a fi reținută.

Moartea lui Decebal și efectele războaielor dacoromane sunt discutate la finalul capitolului. Sinuciderea regelui este văzută de către Cătălin Borangic nu doar ca o simplă soluție de a scăpa umilinței prizonieratului, ci și ca posibilitate de refacere a conexiunea cu palierul divin într-un moment de mare cumpănă. Astfel, prin sacrificiul său, Decebal devine într-un fel *„mesagerul pe care altădată tovarășii săi îl aruncau în lănci, cu misiunea de a se înfățișa zeilor*" (p. 451).

Capitolul VI, intitulat *Considerații Finale* (p. 453-479), un rezumat al principalelor idei expuse, încheie practic demersul. Urmează un *Epilog* (p. 480), un foarte util *Glosar* de termeni (p. 481-487), un rezumat în limbă engleză (p. 488-501), urmate de Bibliografie și Planșe.

Per ansamblu, așa cum am arătat, capitolele și subcapitolele urmează o structură logică, iar studiile de caz și excursurile, bine alese, reușesc să aducă un plus de detalii. Credem totuși că ar fi fost mai indicat ca istoriografia întregii probleme să fi fost concentrată într-un singur capitol distinct, fiind astfel mult mai ușor de urmărit.

Remarcăm de asemenea calitatea grafică foarte bună a volumului; planșele și ilustrațiile sunt clare, ușor de urmărit. Inspirată este de asemenea introducerea și unor figuri în text, îndeosebi la finele unor capitole.

Bibliografia utilizată este masivă, arătând nu doar o erudiție vastă, ci și un excelent spirit de sinteză. Este adevărat că în cuprinsul volumului anumite subiecte sunt tratate inegal, dar într-o sinteză de mari proporții acest lucru este de neevitat. Față de multe dintre opiniile expuse în istoriografia deceniilor trecute autorul manifestă spirit critic, dar acesta este exprimat într-un limbaj moderat, academic, elegant.

Dincolo de incontestabilele calități științifice, lucrarea prezintă numeroase pasaje cu reale valențe literare. Stilul foarte atractiv determină ca textul să fie ușor de lecturat chiar și de către publicul mare, amintind pe alocuri de marile sinteze dedicate geto-dacilor scrise de autori precum Hadrian Daicoviciu sau Ioan Horațiu Crișan. Este adevărat că uneori mai apar exprimări tributare unui stil oral, nu întotdeauna potrivit, dar aceste inserții sporadice se pot explica tocmai prin dorința autorului de a ușura recepția ideilor și de către nespecialiști.

Fără îndoială una dintre cele mai reușite sinteze ale ultimilor decenii, lucrarea lui Cătălin Borangic reușește să aducă un binevenit suflu cercetării perioadei clasice a Daciei preromane. Prin metodologia utilizată și prin ideile novatoare, lucrarea se detașează cu succes de locurile comune ale istoriografiei deceniilor trecute dar și de peisajul istoriografic contemporan. Mai mult, autorul evită tentația importului de modele teoretice prefabricate, preferând să își construiască propriul discurs pornind în primul rând de la realitățile arheologice din spațiul carpato-dunărean.

Din aceste toate motive recomandăm cu căldură lucrarea tuturor celor interesați, specialiști și pasionați deopotrivă.

ALEXANDRU BERZOVAN

Alain Chauvot, *Les "barbares" des Romains: représentations et confrontations. Études réunies par A. Becker et H. Huntzinger, avec le concours de C. Freu et O. Huck.* Centre de Recherche Universitaire Lorrain d'Histoire, Université de Lorraine, 59. Metz: Centre de Recherche Universitaire Lorrain d'Histoire, 2016.

By bringing together a variety of articles to fundamental issues on *barbari* and their) with Rome on different levels, the former PhD students of A. Chauvot have provided a comprehensive overview on the concept of barbarity. The volume includes 23 papers, published by A. Chauvot during 1984-2016, that allows a proper contextualization of *barbari*, as they are reflected in literary and juridical sources. This collection of articles is structured in two directions focused on representations and perceptions. Each part is also divided in three more sections (*Representations*: *Usages et normes*, p. 13-117; *Corps et visages*, p. 119-157 and *Portraits d'ennemis*, p. 157-194; *Perceptions*: *Immigration*, p. 197-325; *Guerre et paix*, p. 327-400; *Christianisation*, p. 401-435). The volume also contains a *Post scriptum*, extensive summaries of each article in French and English, a generous bibliography, also an onomastic, thematic and sources substantial indices.

In the first paper (*Visions romaines des barbares*) the author takes an interesting approach, from the definition of *barbarus* and barbarity reflected in Ovidius (*Trist.*, V, 10, 37), Ammianus Marcellinus (XV, 11, 1), Dionysius of Halicarnassus (I, 89, 1) and Vergilius (*Aen.*, VIII, 314-336), bringing into discussion the "environmentalist theory" on physical and intellectual differences. He stresses the image of *barbarus* as frozen in his state or evolving towards Romanness. The second article *Images positives, images négatives des barbares dans les sources latines à la fin du Ve siècle et au début du VIe siècle après J.-C.* gives particular focus on the traditional and new portraits of barbarians, reflected in the late antiquity literature. The analysis on the term *barbarus* is continued in the following

paper (*Remarques sur l'emploi de* semibarbarus) that tackles the use of the word *semibarbarus*, seen as a split between the barbarity and the Romanness and as a fear of failure to access the civilized world. *Le Rhin et l'Empire: métamorphoses d'un fleuve* present an overview of the perceptions of the Rhine in various literary sources, seen as a demarcation point between the two worlds. The last two papers of this section (*Approche juridique de la notion de barbare* and *Désigner un ennemi: la notion* d'hostis *dans le* Code Théodosien *et les* interpretationes) investigate the semantics of the terms *barbarus* and *hostis* and their synonymous relation in the juridical sources. The section *Corps et visages* embody two papers (*Mouvement et corps barbares d'après les sources latines*; *Les barbares ont-ils un visage ?,* based on the emphasis of the gestural behavior and on the main three criteria that allows a characterization of a barbarian portrait: morphology, expression, coiffure. In the final section, *Portraits d'ennemis*, it is explored the confusion between the Parthians and the Persians (*Parthes et Perses dans les sources du IVe siècle*) in the works of breviators Festus, Aurelius Victor, Eutropius, and Ammianus Marcellinus. The next two papers (*Ammien Marcellin et les Goths* and *Figure du cercle et représentation des Goths chez Ammien Marcellin*) singles out the attitude of Ammianus Marcellinus towards the Goths, the evolution of the Goths' portrait in the Roman milieu, by stressing their different degree of barbarity, the linked representation of Goths and space, etc.

The articles for the second part, dedicated to perceptions, were meticulously chosen in order to draw attention to different aspects, such as acculturation, careers pursuit, citizenship acquiring and other legal aspects, etc. *Barbarisation, acculturation et 'démocratisation de la culture' dans l'Antiquité tardive* provides a general survey of these three concepts, followed by the problematic of "creative minorities", the image of barbarians in the institutional framework, the mixted marriages seen as an acculturation factor, etc. Starting from the idea that the integration conditions were not the same between the Tetrarchy period and the beginning of the 5th century, the paper *Origine sociale et carrière des barbares impériaux au IVe siècle après J.-C.* intends to respond to two questions: did the Roman Empire consider the social origin of the barbarian for his assimilation process? Did the social provenance had a certain degree of effect on their careers? The author concludes with some thoughts on the assimilation issue, as a crucial point for the validity of social advancement. *Représentations du Barbaricum chez les barbares au service de l'Empire au IVe siècle*, deal with the barbarians behavior in the fourth century, stressing the idea that both Roman Empire and the origin place plays a key role in their attitude. The following paper, *Les Lètes et leur devenir : de la citoyenneté à la citoyenneté (fin du IIIe – milieu du Ve siècle)*, turns to the process of integration of Laeti and the link between *Laetus* and the terms *civis, provincialis, gentilis, barbarus*. The paper *Julien, Ammien et les Lètes. À propos d'Ammien, XX, 8, 13* contains a detailed analysis of the military units configuration sent to Constantius II reflected in Amm. XX, 8, 13: "je fournirai des chevaux d'Éspagne pour les chars, et, devant être mêlés à des *Gentiles* et à des Scutaires, de jeunes Lètes, rejetons nés en deçà du Rhin de barbares ou du moins de déditices qui ont fait defection vers nous".). *La situation juridique des barbares dans l'Empire tardif et la question des unions mixtes* puts into discussion the link between the legal status and mixted marriages with the meaning of *barbarus* and *gentilis*, by analyzing *CTh* III, 14, 1 where is stated the interdiction of mixtes unions such as, *gentiles* men with *provinciales* women and *provinciales* men with *barbarae* women (p. 302). In the next paper, *Legatio, clientèle et munera. À propos d'Ammien Marcellin XXVI, 5, 7*, the author focuses on a failure of a *legatio* of Alammani sent to court of Milan at the beginning of Valentinian's reign to accept *munera*, but these *munera* were thrown on the ground because of their poor value. A. Chauvot outlines the ambiguity of the term *munera* in Ammianus work and interprets this passage considered essential for barbarian-Roman relationships. In *Guerre et diffusion des nouvelles au Bas-Empire* is stresses the fundamental role of the informants and the recipients in the news dissemination process, by analyzing the terms *nuntii-relationes, fama-rumores*. The article *Défaites militaires et problèmes internes dans les Panégyriques d'époque tardive* deals with the variability of the chronological dimensions of the term *malum* in the corpus of Latin panegyrists, by stressing his responsabilities. *L'emploi de la cavalerie romaine d'après les Res Gestae d'Ammien Marcellin*, resents a careful reading of Ammianus text on the cavalery role. The final section of this collection of articles sets out on the christianisation topic. *L'arianisme de Fritigern, religion de l'empereur ou religion des Tervinges ?* investigates Fritigern's Arianism as Valens'religion, his power and dissaperance from the political scene. In the last paper, *Ulfila dans l'œuvre de Philostorge*, the analysis starts from the following fragment: "Philostorgius praised to the skies that man and counted him together with his faithful among the supporters of his own heresy" (Philost., II, 5). He also summaries the mentions to *ingenitus / unigenitus* and the three different approaches that allows a comparative assessment of Ulfila and heteroonians, eunomians positions.

The topic of barbarity and its integration into the Roman Empire it is far too large to be treated in its completeness in one volume. But this selection of articles of Alain Chauvot is an excellent critical historiographic survey on the literary and juridical sources which displays impressive erudition and historical contextualization abilities. This collection of articles is a valuable addition to

the constant growing corpus of works on the barbarity, with clearly stated arguments and pertinent conclusions.

ROXANA-GABRIELA CURCĂ

EKATERINA NECHAEVA, *Embassies – Negotiations – Gifts. Systems of East Roman Diplomacy in Late Antiquity* (Geographica Historica 30), Stuttgart: Steiner 2014.

Das hier anzuzeigende Buch behandelt ein wichtiges Thema innerhalb der Altertumswissenschaften, das unbedingt einer neuen Untersuchung bedurfte, die zeitgenössische Fragestellungen an den Gegenstand heranträgt. Diplomatiegeschichte ist eigentlich eine Kerndisziplin der klassischen modernen Geschichtswissenschaften. Die komplexen und von den modernen Formen der Diplomatie verschiedenen Verhältnisse im Altertum haben aber offenbar für gewisse Hemmungen in der Forschung gesorgt, so dass nur wenige umfassende Studien entstanden. Neben dem grundlegenden Aufsatz von Helm sind besonders die Studien von A. D. Lee und R. C. Blockley zu nennen, zu denen sich auch mehrere Aufsätze zum Thema gesellen[1]. Besonders die Spätantike ist reich an Quellenmaterial, war es doch letztlich Byzanz, das die diplomatischen Protokolle und Usancen erfunden hat. Deswegen behandeln die meisten der antiken Diplomatie gewidmeten Arbeite, auch die der Autorin, eben jene Epoche der „Erfindung" der Diplomatie. Ekaterina Necheva (N.) hat nun mit ihrer Arbeit zur völkerwanderungszeitlichen Diplomatiegeschichte im östlichen Reichsteil eine überaus wertvolle Studie vorgelegt, die nicht nur für den von ihr ausgewählten geographischen Bereich, sondern auch allgemein und methodisch als neues Standardwerk zum Thema gelten kann.

Der geographische Zugriff drängt sich gewissermaßen bereits durch die Quellenlage auf, sind doch wesentlich nur frühbyzantinische Quellen und spätere Sammlungen und Exzerpte (wie die Sammlung von Konstantin Porphyrogennetos) als erzählende und sinnstiftende schriftliche Quellen verfügbar, die eben den byzantinischen Reichsteil zum Gegenstand haben. Dennoch lässt sich auch über den „ärmeren" Westen doch eine ganze Reihe interessanter Befunde zusammentragen, wie jüngst Audrey Becker zeigen konnte[2]. Auch hat hier gerade die Archäologie neue Erkenntnisse über die römische Einflussnahme im heutigen Mitteldeutschland nach den Markomannenkriegen herausarbeiten können. Nach den Markomannenkriegen kam es offenbar zu ganz neuen Allianzen zwischen Römern und germanischen Gruppen, und die offenbar auch diplomatisch flankierte Vorbereitung des Kriegszugs des Maximinius Thrax ins Innere der Germania Magna (Harzhornereignis) wird anhand des neuen Fundmaterials („Importe") aus Mitteldeutschland immer deutlicher[3]. Für ihr Arbeitsgebiet untersucht N. in erster Linie das schriftliche Quellenmaterial (in ihrem Focus sind besonders die Perser) und gewinnt dadurch ihre Kategorien für die analytische Beschreibung der sich entwickelnden diplomatischen Gepflogenheiten (teilweise folgt sie auch Blockley). In diesem Sinne arbeitet sie das Thema in fünf umfangreichen Kapitel ab, wobei das Buch von nützlichen Indices zu Personennamen, Ortsnamen sowie Schlüsselbegriffen und Konzepten (Notions, ideas and concepts) abgeschlossen wird.

Das erste Kapitel „Mechanisms of diplomacy" bietet die Grundlagen und Begriffsbestimmungen, außerdem werden die wichtigsten Ämter, Prozeduren und protokollarischen Gepflogenheiten vorgestellt. Kapitel II. „diplomatic negotiation" untersucht v.a. die Akteure (vom Kaiser abwärts), sowie die unterschiedlichen Typen von Gesandtschaften, die N. in Anlehnung an Blockley in „minor" und „major embassies" einteilt. Außerdem verfügt dieser Abschnitt noch über ein dem Sinn und Zweck der Gesandtschaften (Waffenstillstand, Friedensverträge, „friedliche" Gesandtschaften etc.) gewidmetes Unterkapitel.

Kapitel III. widmet sich einem fast mikroskopischen Blick auf die Akteure. Es ist gewissermaßen eine kleine Soziologie des Personals von Gesandtschaften, bishin zu den „outsiders", also Begleitern und Reisegefährten von Gesandtschaften, die nicht dazu gehörten. Hierbei werden auch praktische Aspekte, wie Reisedauer, Probleme und Schwierigkeiten beim Reisen anhand der Quellen beschrieben und soweit möglich systematisiert. Kapitel IV und V bilden gewissermaßen einen zusammenhängenden Block. Sie sind aus Sicht des Rez. auch die wichtigsten und bedeutendsten dieser Arbeit. Hier widmet sich N. zunächst den diplomatischen

[1] R. Helm, in: *Archiv für Urkundenforschung*, 12.3, 1932, 375-36; A. D. Lee, *Information and Frontiers*, Cambridge, 1993, R. C. Blockley, *East Roman Foreign Policy*, Leeds 1992, sowie mehrere Aufsätze der genannten Autoren, siehe auch die Aufsatzsammlung von E. Olshausen und H. Biller (Hg.), *Antike Diplomatie*, Darmstadt, 1979.

[2] A. Becker, *Les relations diplomatiques romano-barbares en Occident au Ve siècle. Acteurs, fonctions, modalities*, Paris, 2013 (das Buch war N. offenbar bei Drucklegung ihres Bandes noch nicht bekannt).

[3] Hierzu zuletzt D. Wigg-Wolf und H.-U. *Voß, Romans and Roman finds in the Central European Barbaricum: A New View on Romano-Germanic Relations?*, in: S. González Sánchez und A. Guglielmi (Hg.), *Romans and barbarians beyond the frontiers: Archaeology, ideology and identities in the north*, Oxford, 2017, 105-124, siehe auch H.-U. Voß, Die Beziehungsgeflechte germanischer Eliten vor und nach den Markomannenkriegen, in: Slovenská Archaeológia, 65, 2017, 321-342.

Geschenken und dem etablierten Gabentausch in der spätantiken Diplomatie. Sie beschreibt dabei die unterschiedlichen Kategorien von Geschenken, die der Kaiser und/oder die Gesandten für die jeweiligen „Partnernationen" vorgesehen hatten, sowie diejenigen Geschenke, die wiederum von den „Barbaren" offeriert wurden. Als praktisches Nebenprodukt dieser beiden letzten Kapitel hat die Autorin am Ende der Arbeit noch eine sehr nützliche tabellarische Auflistung der in den Quellen genannten Geschenken und Insignia als Appendix angefügt (mit Belegstellen, S. 237-253).

Aus archäologischer Sicht bleibt nur ein wenig kritisch, fast nur beckmesserisch anzumerken, dass die Autorin die Vielzahl an neuen Funden aus Mittel- und Südosteuropa, die als diplomatische Geschenke angesprochen werden können, nur unzureichend in ihre Überlegungen hat einfließen lassen, obwohl ihr die wichtigsten Arbeiten aus diesem Bereich bekannt sind (etwa Schmauders Arbeit zu den Prestigeobjekten aus Südosteuropa[4]). In letzter Zeit mehren sich die Anzeichen dafür, dass viele der besonders wertvollen Objekte römischer Provenienz (die sich auch in der von N. aufgestellte Kategorienliste der diplomatischen Geschenke wiederfinden) v.a. aus mittel- und südosteuropäischen Grabfunden, sich eher als diplomatische Geschenke oder Auszeichnungen denn als Raubgut deuten lassen. Gerade im quellenarmen Westen konnte das anhand römischer Funde in Nordost- und Mitteldeutschland für die Zeit nach den Markomannenkriegen plausibel gemacht werden (siehe oben, Anm. 3). Dieser wohl der disziplinären Zugehörigkeit der Autorin, die bei der Althistorikerin Barbara Scardigli promoviert wurde, geschuldete Mangel, schmälert nicht den außerordentlichen Wert dieser Arbeit, zumal ihr auf den einschlägigen Quellen basierendes viertes Kapitel zu den literarisch belegten Geschenken den Archäologen eine Steilvorlage liefern sollte. Eine Diplomatiegeschichte der Spätantike auf Basis der archäologischen Funde kann ja noch in Zukunft von anderer Seite geliefert werden.

ALEXANDER RUBEL

ROLAND STEINACHER, *Rom und die Barbaren. Völker im Alpen- und Donauraum (300-600)*, Stuttgart: Kohlhammer 2016, 253 S.

Mit diesem Band legt der frisch nach Innsbruck berufene österreichische Professor für Alte Geschichte Steinacher (S.) eine moderne, gut lesbare und kenntnisreiche Geschichte der sog. „Völkerwanderungszeit" (VWZ) vor, die besonders die „Stiefkinder" dieser Epoche, die seltener behandelten und in den großen Narrativen weniger berücksichtigten Gruppen/Völker der Rugier, Heruler und Gepiden in den Mittelpunkt stellt. Wiewohl im Titel geographisch auf den Alpen- und Donauraum beschränkt ist das Buch dennoch ein gelungener Gesamtüberblick über die wechselhaften Zeitläufte im und am Rande des Römerreichs in der Spätantike, der noch weiteren Ansprüchen gerecht wird, als der einschränkende Titel verspricht. Gerade das auf eine kurze Einleitung folgende ausführliche zweite Kapitel „Rom und die Barbaren" liefert einen zeitgemäßen und sehr ausgewogenen Überblick über die VWZ im Lichte der Erkenntnisse der Wiener Schule aus den letzten dreißig Jahren. Entsprechend werden in übersichtlicher und eingängiger Weise die komplexen Prozesse der Ethnogenese spätantiker „Germanen" (bzw. „Skythen" wie die im östlich agierenden Verbände in den Quellen genannt werden, die dann erst die Geschichtsschreibung der Neuzeit zu Germanen gemacht hat) anhand der Forschungsgeschichte vorgestellt. Entsprechend werden die „Völker" der Rugier, Heruler oder Gepiden als „Militärverbände" mit ethnischer Identität beschrieben (S. 15). Dabei betont S. auch die Rolle der Römer, die mit ihrem Schubladendenken erst die Begrifflichkeiten für die Gruppen, mit denen sie in Kontakt traten, zementierten und eben diese Gruppen durch die Notwendigkeit eindeutig zuzuordnende und repräsentative Ansprechpartner als Gegenüber zu haben (*reges*) eben diese Verbände recht eigentlich erst schufen. Auch die archäologische Fachliteratur ist hier mit reichlich Sachverstand aufgearbeitet worden. Ebenso wird kurz auf die Tücken des römischen „Barbarenbegriffs" hingewiesen und in die griechisch-römische Terminologie zu ethnoi/gentes/nationes etc. eingeführt. Diesem zweiten eigentlichen Überblickskapitel angeschlossen sind weitere elf Sachkapitel, die den hier besonders berücksichtigten Rugiern, Herulern und Gepiden gewidmet sind, implizit auch den Goten und den im Inhaltsverzeichnis nur adjektivisch vorkommenden Hunnen, die bekanntermaßen – gerade auch im Verbund und in Auseinandersetzung mit den genannten Völkerschaften – eine Schlüsselrolle im 5. Jht. spielten. Gerade deshalb kann das Buch als veritable Geschichte der VWZ betrachtet werden, wobei der gewählte Fokus nicht einschränkend ist, sondern lediglich eine eher unübliche Gewichtung markiert, die, wie der Autor im Vorwort bekennt, den vernachlässigten Gruppen zu ihrem historischen Recht verhelfen soll. Der in diesem Sinne auch bestens für die studentische Ausbildung geeignete Band wird von einem Anmerkungsteil und einem umfassenden Literaturverzeichnis, sowie einem Register abgeschlossen. Vier Karten und neun Abbildungen illustrieren den übersichtlichen Band. Im

[4] M. Schmauder, *Oberschichtgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jh.*, 2 Bände, Bukarest, 2001.

Prinzip fasst S. alle bekannten Zeugnisse der Donaubarbaren in diesem Band zusammen und zeigt die unterschiedlichen politischen Verbindungen und Koalitionen der v.a. im 5. und 6. Jahrhundert bedeutenden gentilen Verbänden auf. Abgesehen von dem durch die Konzentration auf die selten umfassend behandelten „Stiefkinder" der Völkerwanderung generierten Mehrwehrt dieses Buches verweist dieser Zugriff schlaglichtartig auf die politische Bedeutung des Donauraums als eines Kernraums der Spätantike, von dem bedeutende politische Entwicklungen ihren Ausgang nahmen. Aus S.'s Darstellung wird fast wie nebenbei ersichtlich, dass das Schicksal des römischen Reiches entscheidend von den an der Donau siedelnden germanischen Gruppen bestimmt wurde. Das mag für manchen Kollegen v.a. eine österreichische (oder gar k.u.k) Perspektive sein, bildet aber die Realitäten v.a. des 6. Jahrhunderts angemessen ab. Gegenüber der rhenozentrischen Perspektive vieler Darstellungen zur VWZ bildet das Buch eine willkommene und undogmatische Alternative. Naturgemäß verliert sich der Autor ein wenig in den ereignisgeschichtlichen Darstellungen der zweiten Hälfte des Buches; das ist bis zu einem gewissen Grade der Natur der Sache und den Quellen geschuldet. Hier wäre zumindest aus studentischer Sicht eine Beschränkung auf die wichtigsten Akteure sinnvoll gewesen, da die Namensflut der germanischen Kleinkönige und Prinzessinnen aus den von S. immer kritisch und ausgewogenen beurteilten Quellen leicht für Verwirrung sorgen und auch zu Ermüdungserscheinungen führen kann. Bei der gegen Ende des Bandes behandelten Frage der Bewaffnung der Heruler, deren von den Quellen bemerkte unzureichende Schutzbewaffnung S. in erster Linie als Reflex des Barbarentopos (fast nackt, wild, angstfrei etc.) sehen möchte und eventuelle Minderbewaffnung dem Mangel an Ressourcen zuschreibt (S. 168f), wäre eventuell ein Blick auf die Befunde der Opfermoore in Dänemark und Norddeutschland hilfreich gewesen. Zuletzt konnte etwa für die in solchen Moorseen (etwa Ejsbøl) deponierten Ausrüstungen besiegter Gefolgschaften gezeigt werden, dass nur wenige Mitglieder solcher typischer germanischer Kampfverbände des 4. Jahrhunderts über Panzerung verfügten (offenbar Anführer/Offiziere), und die meisten Krieger lediglich mit Angriffswaffen und Schild ausgerüstet waren[5]. Dem ausgezeichnet dokumentieren Band, dessen ausführlicher Anmerkungsapparat, in welchem die relevante Literatur vorbildlich aufgearbeitet ist, wird man allenfalls sein abruptes und geradezu unvermitteltes Ende vorwerfen können. Ein in irgendeiner Form schlussfolgerndes oder wenigsten rekapitulierendes Abschlusskapitel hätte dem sehr nützlichen Werk nicht geschadet, zumal es sich gerade durch strukturelle und sprachliche Klarheit sowie präzise Diktion von manch anderen Fachbüchern ähnlichen Zuschnitts positiv abhebt.

ALEXANDER RUBEL

[5] Z. B. Anne Nørgård Jørgensen, *Mission Impossible. The Ejsbøl Army. Organization, Attack and Defeat*, in: L. Boye et al. (Hg.), *Arkæologi i Slesvig/Archäologie in Schleswig*. Sonderband „Det 61. Internationale Sachsensymposion 2010", Haderslev, Danmark, Neumünster, 2011, 297-315.

DAN GH. TEODOR, *Contribuții arheologice la problema etnogenezei românești,* Ed. Demiurg, Iași, 2018, 187 p. dintre care 37 de planșe.

Lucrarea de față se înscrie într-o serie de monografii publicate de Dan Gh. Teodor după ieșirea domniei sale din câmpul activităților profesionale. Este o expresie improprie deoarece, se pare că, în ultimii 10 ani, arheologul ieșean și-a găsit inspirația specifică doar specialiștilor cu înclinație spre sinteză și a publicat rezultatele unor cercetări arheologice întreprinse anterior în situri din Moldova.

Volumul apare într-o colecție îngrijită de Alexandrina Ioniță („Istorici ieșeni"), până în prezent fiind publicate sintezele a patru personalități marcante ale istoriografiei ieșene. Cartea prezentată în aceste rânduri este al doilea volum al autorului care a apărut în această serie, primul fiind D. Gh. Teodor, *Așezarea medievală timpurie de la Suceava-Șipot,* Ed. Demirg, Iași, 2013.

Încă din titlul lucrării se întrevăd două probleme de cercetare sensibile pentru cunoașterea realităților istorice din spațiile nord-dunărene și carpatice, în primul mileniu creștin. Este vorba, în primul rând, de „contribuții arheologice", care presupun efectuarea unor cercetări de specialitate destul de inconsistente până în prezent, suferind, în principal, de lipsa finanțării. În al doilea rând, ne referim la „problema etnogenezei românești" – o chestiune pe atât de complexă pe atât de frecvent utilizată în discursurile și scrierile unor specialiști, care, din porniri patriotic-naționaliste sau puși uneori în slujba politicului, nu fac altceva decât să aducă un deserviciu, diminuând drastic importanța actului științific veritabil.

Deși, teoriile susținute în cuprinsul cărții se bazează în principal pe prezentarea diverselor categorii de materiale arheologice, conținutul acesteia este infuzat cu date, argumente și interpretări istorice, bazate pe coroborarea informațiilor desprinse din studiul izvoarelor scrise, a surselor arheologice și a evidențelor lingvistice.

Volumul este structurat în cinci capitole, fiind prefațat de o scurtă listă de abrevieri și de o succintă introducere (p. 7-9), încheindu-se cu alte cinci părți importante, care vin să susțină valoarea conținutului: Bibliografia (p. 87-102), un indice general (p. 103-114), urmat de un rezumat bilingv extins (în engleză și franceză; p. 115-142) și legenda ilustrației, tradusă, de asemenea, în engleză și franceză (p. 143-148); cartea dispune și de un

bogat material ilustrativ (37 planşe), conţinând piese publicate dar şi inedite, deosebit de valoroase pentru argumentaţia teoriilor din cadrul lucrării.

În cele 15 pagini ale primului capitol (*Romanitatea de la nordul Dunării de Jos în secolele IV-VII d.Hr.,* p. 11-25), Dan Gh. Teodor prezintă realităţile etnico-demografice, economice, politice, culturale şi confesionale determinate de derularea raporturilor dintre comunităţile omeneşti din spaţiul carpato-dunăreano-nistrean şi statele vecine ori populaţiile de migratori asiatici. În această chestiune, rolul surselor arheologice este iminent, în condiţiile în care izvoarele scrise sunt puţine sau oferă informaţii confuze şi, uneori, eronate.

Deşi, invaziile germanilor, ale hunilor, cutrigurilor, slavilor şi ale avarilor au destabilizat sistemul politic şi militar bizantin de la Dunărea de Jos şi, implicit, structurile administrativ-politice locale din zonele nord-dunărene şi carpato-nistrene, dovezile arheologice atestă continuitatea locuirii în acest areal geografic, chiar şi în condiţiile unei dominaţii (control) politice externe, caracterizată uneori print-o formă de coabitare paşnică. Evidenţele arheologice şi interpretarea justă a surselor literare vin să combată diversele teorii (e)migraţioniste, care contestă formarea poporului şi a limbii române între limitele geografice actuale. În această direcţie, profesorul Teodor se raliază teoriilor unor specialişti străini precum K. Korneman, M. Wheeler, G. Worth sau K. Christ, ce vorbesc despre existenţa unui proces de romanizare desfăşurat fără întreruperi majore dincolo de fruntariile Imperiului Bizantin, pe parcursul secolelor IV-VII şi IX-XI/XII.

Destul de îndrăzneaţă, dar nu lipsită de logică, este aserţiunea autorului referitoare la migraţia unor grupuri de populaţii romanizate din Transilvania la est de Carpaţi, determinată „de raidurile hunilor, gepizilor şi avarilor" (p. 23). Argumente în favoarea acestei idei ar putea fi prezenţa unor elemente de cultură materială similare în culturile Costişa-Botoşana-Hansca şi în orizonturile culturale transilvănene contemporane, deşi, aceste asemănări pot fi puse pe seama unor interacţiuni culturale, a unor schimburi comerciale şi transferuri bilaterale de cunoştinţe.

În cel de-al doilea capitol (*Comunităţi rurale romanice şi vechi româneşti în primul mileniu creştin*, p. 27-46) sunt descrise succint diverse aspecte social-economice, etnico-demografice, culturale şi confesionale ale comunităţilor rurale romanice şi vechi româneşti, în perioada secolelor IV-XI. Este o întreprindere complexă cu o problematică complicată şi sensibilă pentru a fi discutată în doar cele doar cele 20 de pagini ale capitolului. Însă, temele sunt prezente practic în toate cele cinci părţi esenţiale ale cărţii. Cu toate acestea, ni se pare firească abordarea acestei problematici de dezbatere istoriografică, în condiţiile în care viaţa cotidiană a locuitorilor din zona geografică menţionată, sub toate aspectele ei, s-a derulat strict într-un cadru pastoral-agricol, în unităţi administrativ-organizatorice de tip rural. Tema incită şi astăzi mediile ştiinţifice româneşti şi europene, dificultăţile de abordare constând în lipsa sau puţinătatea izvoarelor scrise, dar şi de insuficienţa săpăturilor arheologice în prezent.

În cazul de faţă, pornind de la succinte dezbateri lingvistice, Dan Gh. Teodor ajunge să discute chestiuni legate de diverse laturi ale vieţii materiale şi spirituale ale populaţiei arhaice româneşti, despre structura şi topografia spaţială a aşezărilor, locuinţele şi dependinţele lor, identificate şi cercetate în spaţiul extracarpatic, datând din secolele IV-XI/XII. Se realizează astfel o evidenţiere a celor mai importante cercetări din staţiuni pre-medievale, situate în afara arcului carpatic. Investigaţiile arheologice, cartografierea descoperirilor, dar şi raţionările logice l-au determinat pe autor să susţină că locuirea în acest spaţiu a fost influenţată de mai mulţi factori precum: politici şi militari (invaziile şi raidurile populaţiilor migratoare, campaniile militare ale Imperiului Bizantin împotriva acestora); climatici şi geografici, comunităţile omeneşti ocupând în acest interval de timp bazinele cursurilor superioare ale râurilor, zonele de podiş şi platourile submontane – zone strategice care ofereau protecţie, în cuprinsul unor păduri întinse; biologici etc. Probabil, locurile favorabile existenţei umane se aflau concentrate în apropierea surselor de apă, depistarea urmelor de locuire pe aceste micro-forme de relief fiind determinantă. Investigarea celor câteva aşezări şi necropole din spaţiul extracarpatic l-a determinat pe cercetătorul ieşean să tragă şi câteva concluzii temerare, pentru acest stadiu al cercetărilor, referitoare la indicele demografic din cadrul unei structuri rurale (supoziţii bazate strict pe analiza numărului locuinţelor dintr-o aşezare şi a indivizilor dintr-o necropolă). În schimb, ne sunt oferite câteva date extrem de preţioase cu privire la dispunerea locuinţelor în cadrul unor aşezări, dimensiunile şi formele acestora, preferinţele pentru anumite practici agricole şi meşteşugăreşti, la condiţiile de viaţă, la economia şi existenţa unor schimburi comerciale primare, la obiceiurile funerare şi la raporturile pe care comunităţile vechi româneşti le aveau cu grupurile de migratori, dar şi cu Imperiul Bizantin.

Densitatea locuirii, constatată atât pe orizontală cât şi pe verticală, poate fi dedusă exclusiv prin ample cercetări interdisciplinare, profesorul Teodor observând astfel „o continuitate mobilă" ale aceloraşi grupuri umane , determinată de factori importanţi (raidurile migratorilor, schimbările climatice, molime, epuizarea solurilor etc.).

Analiza materialului arheologic confirmă prezenţa în cadrul aceleiaşi aşezări a unor artefacte de certă factură locală, dar şi elemente ale culturii materiale specifice populaţiilor alogene. Aceste evidenţe au apărut în urma convieţuirii paşnice, dar şi în urma unor schimburi comerciale derulate într-un cadru geografic amplu.

În ultima parte a capitolului autorul ia în discuţie

chestiuni de ordin lingvistic și juridic referitoare la „sat" și „obște" / „uniuni de obști", ca forme de organizare socială, administrativ-juridică, culturală și confesională. Sunt comentate drepturile comune și cele familiale, cadrul juridic și dreptul cutumiar care reglementau formele de organizare obștească și familială. Se pare că unele dintre aceste nuclee teritorial-administrative, etnico-sociale, economice, culturale și confesionale se organizau pe principii de consanguinitate, în timp ce, majoritatea comunităților funcționau după reguli ancestrale, în care cei străini erau foarte greu acceptați.

Se pare că amenințările externe au determinat coagularea unor „uniuni de obști" (acele „romanii populare" despre care vorbea Nicolae Iorga) și crearea unor centre de putere locală (vezi p. 43-44 în care sunt menționate fortificațiile cercetate în acest areal geografic). Discuțiile nu se pot încheia aici, fenomenul fiind deosebit de complex, multe chestiuni ambigue fiind alimentate de investigațiile insuficiente ale fortificațiilor din perioada pre-medievală și medieval-timpurie din spațiul românesc. La toate acestea se adaugă interpretarea eronată a registrului stratigrafic și a materialului arheologic provenit din siturile cercetate până în prezent.

În cel de-al treilea capitol (*Migrațiile în spațiul carpato-dunărean,* p. 47-59) sunt prezentate și comentate succint aspecte ale amplului proces al migrațiilor din primul mileniu creștin, dinspre imensele stepe euro-asiatice spre zonele de la nordul Mării Negre și spațiul carpato-dunărean. Aceste mișcări de populație au determinat modificări ale registrului etnico-demografic, social-economic, lingvistic și cultural din arealul geografic menționat (p. 47). Aspectele negative ale acestor migrații au fost oarecum atenuate de consecințele pozitive ale fenomenului: sporul demografic; morfologia etnico-lingvistică; coagularea administrativ-politică și militară; evoluția practicilor economice primare (agricultură, meșteșuguri, minerit etc.); perfecționarea tehnicilor; diversificarea și creșterea calitativă a produselor destinate negoțului; îmbunătățirea schimburilor comerciale etc.

Cercetătorul ieșean abordează anumite chestiuni legate de migrațiile sciților, sarmaților, germanilor, hunilor, avarilor și slavilor, evidențiind tocmai efectele pozitive ale contactelor și conviețuirii cu aceste grupuri etnice. Odată cu aceste mișcări de populații și a raidurilor acestora asupra teritoriilor controlate de Imperiul Bizantin și teritoriile nord-dunărene au intrat în atenția cronicarilor vremii. Din această perioadă dispunem de informații (deși, inconsistente) prețioase despre realitățile istorice din regiunile carpato-dunărene și/sau vest și nord-pontice. Implicit, migrațiile în masă sau raidurile acestor populații turcice au avut repercusiuni și asupra evoluției politic-administrative, etnico-demografice, social-economice, culturale și confesionale a Imperiului Bizantin și a statelor occidentale în curs de formare.

Stabilirea acestora în zonele carpato-dunărene și nord-pontice a determinat și constituirea unor organisme politico-militare importante pentru istoria spațiului sud-estic, estic și central european, cum ar fi: marele *kaganat* avar din regiunile Pannoniei sau primul țarat bulgar, care și-a manifestat forța militară în regiune vreme de mai bine de trei secole.

Cel de-al IV-lea capitol al cărții (*Realități etno-culturale la nordul Dunării de Jos în secolele VII-X d. Hr.,* p. 61-72) cuprinde descrieri și observații referitoare la trăsăturile particulare ale culturii materiale locale din acest areal geografic, dar și la contaminările cu elemente străine în urma contactelor sau a conviețuirii cu aceste grupuri alogene. Locuirea comună a determinat apariția unor orizonturi culturale, caracterizate prin prezența consistentă a elementului autohton-romanic arhaic/vechi românesc, la care s-a adăugat componente străine de tip sarmatic, germanic, turcic și slav. Acesta nu a constituit un proces istoric singular și izolat, ci un fenomen de aculturație și devenire etnico-lingvistic complex și de amploare în tot spațiul european.

În concepția specialistului ieșean, în secolele VII-IX s-au definitivat, fără a se încheia însă, o serie de trăsături culturale specifice populației românești arhaice din zonele nord-dunărene și carpatice, vorbindu-se astfel de „cultura de tip protoromânesc", care a reprezentat rezultatul evoluțiilor istorice din perioada anterioară (veacurile IV-VII).

Contaminările nu au fost unilaterale, ci s-au petrecut în ambele sensuri. Astfel, în cultura slavă de tip *Luka Raikovetzkaja* s-au observat forme ceramice similare cu cele confecționate de meșterii olari de la Dunărea de Jos. De asemenea, s-a constatat prezența unor unelte (cum ar fi brăzdarul „de tip roman" sau „germanic", dar și forme de seceri, cosoare, coase, săpăligi, topoare etc.) larg răspândite în lumea bizantină și în rândul populațiilor sedentare din zona central și vest-europeană. Însă, situații de similaritate, în ceea ce privește utilizarea unui instrumentar agricol asemănător, pot fi observate pe arii relativ extinse și pe perioade întinse în rândul comunităților care practicau diverse tipuri de agricultură. Uneltele sunt printre puținele obiecte din patrimoniul unei comunități a căror forme nu au evoluat foarte mult de-a lungul mai multor secole. În acest context, sunt interesante precizările prin analogie referitoare la diferitele faze ale culturilor Ipotești-Cândești și Lozna-Botoșana. În timp ce, în primul caz, elementele autohtone sunt bine definite în primele faze de existență, ca mai apoi, aceste componente să nu mai reprezinte nota dominantă, fiind, probabil, substituite caracteristicilor culturii slave, în cultura Lozna-Botoșana, cel puțin în stadiul actual al cercetărilor, aspectul cultural local este preponderent în fața influențelor de tip slav, avaro-bulgar și peceneg (p. 64-65).

Pe baza studierii evidențelor arheologice, Dan Gh. Teodor distinge două etape ale evoluției culturale a

populației protoromânești. Prima este cuprinsă între a doua jumătate a secolului al VII-lea și sfârșitul veacului al VIII-lea, în timp ce a doua este delimitată de partea finală a secolului al VIII-lea și ultimele decenii ale veacului următor. Diferențe semnificative au fost înregistrate analizând materialul ceramic din aceste două perioade, tehnica olăritului primind influențe externe din zona nordică a Mării Negre și Crimeea (ceramica de tip „Pastyrsk" și „Saltovo"; p. 66). Între cele două faze se distinge o etapă (secolele VIII-IX) de evoluție economică și demografică a comunităților locale, pusă pe seama unei „epoci de relativă liniște politică" și militară (p. 67). Apogeul este atins în secolele X-XI, în perioada de existență a comunităților de tip Dridu sau aparținând așa-numitei „culturi balcano-dunărene" (p. 68). În esență, această cultură (sau orizonturi culturale) conservă puternice elemente romanice arhaice și influențe culturale masive de tip slavo-bulgar. Cercetările privind geneza și evoluția acestui orizont cultural sunt pe departe de a fi încheiate, fenomenul fiind unul deosebit de complex.

Elementul romanic predominant se poate explica și înțelege prin influența constantă exercitată de Imperiul Bizantin asupra teritoriilor de la Dunărea de Jos. Această înrâurire se poate observa doar analizând inventarul material (îndeosebi, ceramica și obiectele de podoabă de certă influență bizantină) rezultat în urma cercetărilor arheologice întreprinse în orașele-fortificații dispuse de-a lungul Dunării, în sudul României, nordul Bulgariei și Dobrogea de nord. Treptat, aceste influențe se fac prezente și toată zona sudică și est-carpatică, până în Transilvania și până la Nistru, chiar și în condițiile în care zona stepică a Buceagului Basarabiei era controlată de populațiile turcice.

Revenirea autorităților imperiale la Dunărea de Jos a marcat o etapă evolutivă semnificativă pentru comunitățile nord-dunărene și carpatice. Indicele demografic înregistrează probabil o ascendență, iar viața economică funcționează în parametrii acceptabili pentru obținerea celor necesare traiului și a produselor destinate schimbului sau tributului solicitat de căpeteniile grupurilor nomade. Din această perioadă datează fortificațiile de la Fundu-Herții, Dersca, Tudora, Oroftiana, Calfa, Vladimirești, Moldovenești, Cluj-Mănăștur, Dăbâca, Biharea etc., care confirmă coagularea anumitor forțe politico-militare autohtone și o posibilă emancipare a unor lideri locali.

Ultimul capitol al lucrării (*Bizanțul și teritoriile carpato-dunărene în secolele V-XI d.Hr.,* p. 73-85) este dedicat exclusiv comentariilor privitoare la raporturile interculturale stabilite între Constantinopol și teritoriile nord-dunărene, în intervalul cronologic menționat. Deși, în doar cele 13 pagini este aproape imposibil de a scoate în evidență aspectele complexe ale acestei problematici, Dan Gh. Teodor a încercat să surprindă acest fenomen din perspectiva analizei unor categorii de obiecte arheologice.

În timp ce scrierile cu caracter istoric, literar și juridic oferă date incomplete și, uneori, eronate, arheologia are rolul de a suplini lacunele informaționale. Însă, orice cercetare trebuie să pornească de la izvoare și, în principal, de la sursele scrise. Acest raționament l-a determinat pe autor să utilizeze acele câteva informații prezente în scrierile autorilor antici. Spre exemplu, unele surse literare relatează situația precară din sudul fluviului din cauza raidurilor populațiilor turcice și că deseori meșterii „se lepădau de cetățenia romană" pentru a se refugia în nordul Dunării, „unde găseau posibilități mai bune de a-și practica meseria, făurind pentru populația autohtonă și, deopotrivă, pentru grupurile de migratori, stabiliți temporar în unele zone, obiectele (arme, unelte), de care aveau nevoie" (p. 76, citând din Procopius de Caesarea, *Istoria secretă, 25, 25-26,* ed. H. Mihăiescu, București, 1972, p. 199).

În această direcție, cercetătorul ieșean oferă exemplul descoperirii unor ateliere de bijutier, cum ar fi cel de la Drobeta-Turnu Severin, unde se prelucrau fibulele romano-bizantine și cataramele din bronz, sau cel de la Sucidava, folosit pentru confecționarea ramelor din plumb pentru oglinzi (p. 76-77). De asemenea, Dan Gh. Teodor ia în discuție prezența în siturile dintre Carpați, Dunăre, zona pontică și Nistru a unor piese de podoabă de certă proveniență sau influență bizantină, databile în secolele V-VII (în special fibule, dar și cataramе, cercei și pandantive). Alături de aceste obiecte, deosebit de importante pentru tema discutată aici, sunt și tiparele din piatră sau lut (folosite pentru turnarea bijuteriilor din argint, bronz, plumb sau fier), lingurile de turnat metalele, creuzetele, instrumentarul specific, dar și lingourile și resturile/rebuturile rezultate în urma procesului metalurgic, cum ar fi cele descoperite la Botoșana-Suceava, Davideni-Neamț, Lozna-Botoșani, Dodești-Vaslui, Hasca-Ialoveni, Budurеasca-Prahova etc.

Toate aceste exemple dovedesc o intensă activitate meșteșugărească pe ambele maluri ale Dunării, dar și existența unor relații comerciale desfășurate constant de o parte și de alta a fluviului. Deosebit de valoroase pentru sublinierea acestor contacte/influențe sau raporturi politico-diplomatice sunt prezențele unor artefacte (podoabe din argint, bronz și fier) de certă factură bizantină în mormintele princiare cercetate în zonele extra- și intra-carpatice românești (i.e. vasele frumos decorate din mormântul de la Concești-Botoșani; cănile din argint de la Tăucești-Bihor; obiectele de podoabă din aur de la Apahida; piesele de la Someșeni, Cordoș-Cluj Napoca; tezaurul de la Sânnicolaul Mare-Arad; etc.). Aceste evidențe reprezintă dovada existenței unor relații politico-diplomatice dintre comunitățile nomade și administrația bizantină, obiectele din aur și argint constituind daruri pentru unele căpetenii barbare. Cu siguranță, unele piese au ajuns în posesia liderilor grupurilor de migratori în urma expedițiilor de jaf,

întreprinse în teritoriile controlate de bizantini, în timp ce altele provin din urma schimburilor comerciale.

Raporturile dintre Imperiul Bizantin și teritoriile nord-dunărene poate fi urmărit și în urma studierii circulației monetare din acest areal geografic. Astfel, emisiunile împăraților bizantini din secolele IV-XI/XII ajung până în zona nordică a Carpaților, dincolo de Tisa și până la Nistru, acest fapt datorându-se, pe de o parte, circulației negustorilor și a mărfurilor, iar pe de altă parte, plății unor stipendii și tributuri către șefii unor grupuri nomade.

Fără a exagera, rolul politic, militar, cultural și religios al Imperiului a fost crucial pentru evoluția istorică a comunităților protoromânești, în particular, dar a marcat deopotrivă istoria întregului continent european precum și cea a zonelor vestice ale Asiei și nordice ale Africii, în general.

În concluzie, elementele definitorii pentru orizonturile culturale protoromânești s-au născut doar din influențele primite din lumea romană, la care s-au adăugat contaminările cu elemente de tip sarmatic, germanic, turcic și slav. Prezența Bizanțului la Dunărea de Jos este dovedită atât arheologic, cât și prin mărturiile scrise. În urma analizei datelor arheologice și a izvoarelor literare se poate susține că, raporturile directe dintre romani și zonele nord-dunărene s-au desfășurat „prin intermediul relațiilor comerciale, culturale și spirituale" (p. 84). Înrâuririle au fost continue pe tot parcursul primului mileniu d.Hr., conținutul culturii materiale al comunităților protoromânești din spațiul carpato-dunărean, pontic și nistrean cunoscând prefaceri în funcție de infuziile culturale venite dinspre civilizație bizantină, dar și din lumea germanică, turcică și slavă.

În încheiere, putem aprecia că ne aflăm în fața unui demers complicat, cu atât mai mult cu cât perioada secolelor V-X a istoriei ținuturilor nord-dunărene și carpatice românești se confruntă cu dificultăți de înțelegere și cunoaștere. Lacunele izvorului scris sunt completate de rezultatele cercetărilor arheologice, iar atunci când sunt implicate și alte discipline conexe istoriei și arheologicei, atunci și concluziile vor reflecta corect realitățile istorice.

Textul este bine organizat, fiind susținut de o ilustrație realizată meticulos. Se pot semnala doar mici inadvertențe legate de omisiuni inerente de ordin tehnic, de absența unor trimiteri la literatura de specialitate recentă (E.g. E. S. Teodor, F. Curta, I. O. Gavritukhin, M. Kazanski sau I. Stanciu) ori de lipsa anului sau a numărului volumului în cazul trimiterilor la studiile publicate în diverse reviste de specialitate. Cu toate acestea, cartea profesorului Dan Gh. Teodor reprezintă o contribuție importantă la cunoașterea procesului de etnogeneză românească din perspectivă arheologică.

GEORGE BILAVSCHI

ION TENTIUC, *Populația din Moldova centrală în secolele X-XIII,* în col. Biblioteca "Tyragetia" XXVIII, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău, 2017, 323 p., dintre care 48 de planșe.

Volumul istoricului Ion Tentiuc este rodul cercetărilor unor subiecte legate de istoria spațiului carpato-nistrean în secolele X-XIII, care l-au preocupat vreme de mai bine de 20 de ani. Primele demersuri au început odată cu înscrierea specialistului basarabean într-un program de studii doctorale, coordonat de acad. Victor Spinei, iar rezultatele obținute au fost publicate în *Populația din Moldova centrală în secolele X-XIII,* Ed. Helios, Iași, 1996, carte distinsă cu premiul „A. D. Xenopol" al Academiei Române. Timpul scurs între prima ediție a lucrării și prezentul proiect editorial i-a permis autorului reluarea temelor de cercetare dintr-o perspectivă nouă, determinată de apariția unor noi izvoare scrise și a unor date noi în urma săpăturilor arheologice desfășurate în spațiul carpato-nistrean în ultimii 20 de ani. Astfel, actualul proiect editorial depășește prin volum și maturitatea interpretărilor precedentul demers istoriografic.

Cartea apare în prestigioasa colecție „Biblioteca Tyragetia", fiind al XXVIII-lea volum al seriei.

Lucrarea are structura unui demers științific veritabil, a cărui părți, deși, sunt tratate ca teme distincte, converg spre unitatea tematică. Astfel, cele cinci capitole principale sunt susținute de „Concluzii" (p. 211-213), de o bogată „Bibliografie" (p. 214-257), de un rezumat în limba engleză (p. 258-262), de o listă a ilustrației tradusă în aceeași limbă (p. 263-265) și de câteva repertorii deosebit de utile în economia lucrării (p. 266-273). Conținutul este, la rându-i, susținut de un bogat material ilustrativ (48 de planșe cu figuri și hărți).

În „Introducere" (p. 7-13) sunt expuse rațiunile care au dus la redactarea volumului, dar sunt punctate atât metodologia de lucru cât și obiectivele asumate și realizate. Chestiunea evoluției istorice a comunităților umane din zona centrală a Moldovei, pe parcursul veacurilor X-XIII a preocupat și încă incită pe istorici, arheologi, lingviști, etnografi, geografi, antropologi etc. Este vorba de o perioadă caracterizată prin momente de liniște politică și militară, determinate de prezența Imperiului la Dunărea de Jos, dar, în același timp, marcată de tumultul invaziilor și raidurile călăreților vechi turcici, care au venit în mai multe valuri dinspre zona Caucazului și a Mării Caspice. Astfel, nu este ușor să urmărești evoluția liniară, atât din punct de vedere spațial cât și temporal, a comunităților umane care au locuit în acest areal geografic, existența lor fiind perturbată de o serie de factori precum: schimbările climatice, epuizarea nutritivă a solurilor, incursiunile de jaf și ucidere ale migratorilor, epidemii și calamități naturale etc.

Intensificarea cercetărilor arheologice din ultimele decenii au generat tipuri diferite de artefacte, situații

stratigrafice interesante, determinând astfel închegarea unor proiecte editoriale valoroase, cum este și demersul de față. În ultima perioadă s-au derulat ample investigații de specialitate în spațiul carpato-nistrean, în punctele Hansca – „Limbari", Hansca – „Căprăria", Logănești-Ialoveni, Brănești XIII, Păhărniceni-Petruha (Orhei), Durlești-Valea Babei, Molești, Lucașeuca V etc. (Republica Moldova), dar și la Răducăneni, Brădicești, Oltenești, Dodești, Dănești-Vaslui, Iași-Nicolina ș.a. (spațiul carpato-prutean), care au generat cantități apreciabile de material arheologic și au dezvelit numeroase complexe de locuire ale populației arhaice românești.

Așa cum reiese încă din primele pagini ale Introducerii, obiectivul principal al autorului este de a lărgi spectrul cunoașterii realităților istorice din spațiul carpato-danubiano-nistrean în perioada secolelor X-XIII prin coroborarea surselor scrise cu cele arheologice. S-ar putea spune că autorul a reușit să introducă în câmpul cercetărilor de specialitate o serie de materiale și probleme de cronologie și interpretare a unor artefacte și complexe de locuire, a rediscutat literatura anterioară, argumentând ataşamentul pentru unele teze și emendând teorii care deformează adevărului istoric.

I. Tentiuc utilizează ca metodă de lucru un instrument clasic de abordare a temelor, apelând astfel la analiza comparată a complexelor arheologice și a artefactelor.

Primul capitol (*Istoriografia,* p. 15-38) reprezintă cadrul dezbaterilor și al comentariilor care au menirea de a argumenta sau demonta unele teorii neștiințifice, puse deseori în slujba ideilor naționaliste exagerate sau care poartă amprenta ingerințelor politicului în istoriografie. Astfel, se disting, pe de o parte, ideile prezente în istoriografia românească de dinainte de 1990, fundate în jurul ideii unei continuități etnico-lingvistice din perioada daco-romană, iar, pe de altă parte, teoriile din literatura sovietică de specialitate, care augmentează importanța elementului slav „civilizator" („purtătorii unei culturi înfloritoare și strălucitoare" – Tentiuc 2017: 15, *apud,* Fedorov 1959: 390, 392).

Autorul identifică două etape ale ideologiei sovietice menite să susțină aceste idei cu valoare patriotic-naționalistă însemnată pentru puternicul stat euro-asiatic. Astfel, o primă fază se încheie înaintea începerii celui de-al doilea război mondial, iar a doua, mult mai energică, continuă și în prezent, reprezentând practic încercarea specialiștilor ruși (și nu numai) de a identifica locurile de origine ale slavilor și de a stabili trăsăturile dominate ale „marii civilizații slave", care, în opinia lor, se regăsesc la toate popoarele cu care au interacționat (Tentiuc 2017: 16, *apud,* Curta 2006: 5-12).

Coroborarea tuturor categoriilor de informații dobândite în urma cercetărilor istorice, arheologice, lingvistice, antropologice etc. au fost determinante pentru elaborarea acestui studiu complex. Rezultatele obținute l-au determinat pe autor să acorde importanța cuvenită atât influențelor slave cât și a celor germanice și turanice în evoluția civilizației românești arhaice, dar să și adopte o atitudine categorică în chestiunea devenirii politice a românilor din zona carpato-nistreană. De la teoria stabilirii modelului etnogenetic al populației din acest areal geografic, predominat de componenta slavă, promovată exclusiv de susținătorii „panslavismului", s-au remarcat în peisajul istoriografic românesc ideile care susțin dominația factorilor locali daco-romani în amplu proces al genezei etnico-lingvistice a românilor. Ambele direcții de cercetare și rezultatele aferente sunt induse de abordări incorecte și/sau incomplete, structura etnică a populației și a limbii vorbite în teritoriile românești nord-dunărene fiind dată de implicarea procentual diferită a tuturor factorilor menționați anterior.

Principalii susținători ai prevalenței elementului slav în aceste teritorii au fost printre alții G. B. Fedorov, V. D. Baran, I. P. Rusanov, B. O. Timoščiuk, N. S. Derjavin, A. A. Šahmatov, M. V. Serghievski, G. D. Smirnov, V. D. Koroliuk, L. L. Polevoj și G. F. Cebotarenko. Printre susținătorii predominării elementelor locale geto-dacice și romanice pot fi menționați I. Hâncu, I. Nestor, P. P. Bârnea, I. A. Rafalovici, Gh. Postică, I. Tentiuc etc.

Conform promotorilor tezelor „panslaviste", slavii („agricultori pașnici") s-au așezat în teritoriile carpato-nistrene în secolele VI-VIII și au constituit majoritatea covârșitoare a locuitorilor acestor zone, receptând însă infuziile de populații vechi turcice (cu precădere, pecenegi, uzi și cumani). N. A. Mohov și apoi G. B. Fedorov au încercat să explice apariția românilor moldoveni (*volohii*) prin coabitarea populației romanizate vechi din Transilvania cu ungurii, slavii răsăriteni și cu alte elemente etnice de sorginte turanică. Conform lui I. Tentiuc, toate aceste teorii au exclus cu desăvârșire „factorul local românesc din procesele social-economice și politice din perioada medievală timpurie din regiune", fiind lipsite astfel de temei istoric (Tentiuc 2017: 30). „Cu atât mai mult cu cât (continuă autorul), după cum vom vedea mai jos, comunitățile românești din spațiul carpato-nistrean aveau deja închegate, în această perioadă de timp, propriile structuri politice prestatale" (p. 31), aceasta presupunând implicit și existența unor lideri locali precum și a unor cetăți din pământ și lemn, fortificate cu valuri, șanțuri și palisade (p. 31). Prin urmare, atribuirea exclusivă unui rol preeminent componentei slave, maghiare sau bulgare în cadrul procesului de etnogeneză în spațiul extracarpatic românesc reprezintă o direcție de cercetare unilaterală, incompletă și, în mare parte, eronată. În ultimii ani Gh. Postică și I. Tentiuc au încercat să combată aceste teorii prin interpretarea corectă a surselor documentare (narative și diplomatice), a rezultatelor cercetărilor arheologice dar și a datelor obținute prin studii de

lingvistică, etnografie, demografie istorică, paleoantropologie, paleofaunistică, arheobotanică etc.

În schimb, literatura științifică românească pare să fie rodul reprezentanților a două curente principale: primul fiind constituit din susținătorii teoriei romanizării complete a comunităților din teritoriile extra- și intracarpatice românești, ignorând astfel rolul slavilor, al germanilor și al populațiilor turcice vechi; al doilea grup istoriografic raliindu-se în jurul convingerilor conform cărora cultura protoromânească (cea de tip Dridu sau Răducăneni) „trebui înțeleasă (ca) o realitate arheologică plurietnică sau supraetnică" (Madgearu 2007: 66). Contribuții valoroase în acest sens au fost aduse de I. Nestor, M. Comșa, Eug. Zaharia, R. Florescu, P. Diaconu, M. Petrescu-Dîmbovița, D. Gh. Teodor, V. Spinei etc., care, deși au evidențiat elementele locale definitorii ale culturii protoromânești, nu au exclus influențele culturale externe.

În capitolul al doilea (*Așezările, locuințele și anexele gospodărești,* p. 39-66) autorul descrie și analizează tipurile de așezări, topografia acestora, locuințele cu dependințele gospodărești. Deși aflate încă într-un stadiu incipient, cercetările arheologice, efectuate până în prezent, dovedesc preferințele locuitorilor din arealul geografic menționat pentru aceleași elemente topografice naturale, aflate cu predilecție în apropierea surselor de apă (terasele superioare și pantele line ale cursurilor de apă). Văile, zona centrală a podișului Moldovei și de câmpie a acestei regiuni (cuprinsă între Siret și Prut) au oferit cadrul propice locuirii – „o unitate în diversitate" (Spinei 1983: 13-14).

La est de Siret se cunosc circa 260 de așezări datând din secolele X-XII sau XI-XIII, incertitudinea în datarea exactă fiind determinată tocmai de stadiul inițial al cercetărilor, de interpretarea eronată și încadrarea cronologică incorectă a unor tipuri de artefacte și a orizonturilor culturale cercetate. Printre cele mai importante stațiuni investigate se enumeră Hlincea-Iași, Brănești XIII, Costea-Gârlă, Horești, Răducăneni, Oltenești, Cărbuna I și II etc. În aceste cazuri așezările se situau la circa 3-5 m mai sus față de nivelul apei pentru ca ploile din primăvară și toamnă să nu genereze revărsarea apelor, care ar fi provocat inundarea locuințelor și a gropilor de provizii (p. 40). În cele mai multe situații se observă o continuitate de locuire atât anterioară cât și ulterioară orizontului cultural specific secolelor X-XI, XII sau XII-XIII.

Autorul analizează fiecare segment topografic ocupat de așezări umane, structura acestor amenajări ale spațiului locativ, realizând totodată o tipologie a locuințelor (cu anexele lor) din cuprinsul acestora. Factorii esențiali pentru coagularea unei comunități omenești sunt prezența surselor de apă în imediata proximitate, existența unor soluri fertile pentru agricultură, a vegetației specifice pășunilor pentru creșterea animalelor precum și a unor eventuale depozite de minereu din fier și de sare. Apropierea de forme de relief mai înalte și împădurite (platouri, dealuri) le-a asigurat protecție în condițiile unor invazii și raiduri militare și, implicit, perpetuarea biologică. Astfel, așezările din acest areal geografic se plasează pe micro-forme de relief începând cu 100-200 m, ajungând până la 700-800 m altitudine, cele mai numeroase fiind înregistrate în intervalul 100-400 m. În tinderea acestora varia între 4 și 40 hectare (Tentiuc 2017: 42; Postică 2007: 110; Păhărniceni-Petruha și Calfa aveau dimensiuni impresionabile). Însă, acestea reprezintă date estimative și preliminare, incertitudini determinate de cercetările insuficiente.

În cuprinsul capitolului un loc aparte îl ocupă analizele tipurilor de locuințe și a inventarului acestora (p. 43-62; vetre, cuptoare, mobilier, artefacte, gropi de provizii). Prin urmare, în funcție de întinderea așezării, de numărul locuințelor din cuprinsul acesteia și în urma studierii necropolelor aferente se pot determina date referitoare la indicele demografic, la componenta etnic-biologică și lingvistică, la unele aspecte ale vieții social-economice, culturale și confesionale.

În următorul capitol (*Ocupațiile de bază,* p. 67-138), practic, cel mai consistent, autorul ia în discuție toate aspectele legate de viața cotidiană a comunităților umane din acest spațiu geografic (cultivarea plantelor, creșterea animalelor, minerit, metalurgie, olărit, precum și alte îndeletniciri legate de prelucrarea pietrei, a lemnului, osului, pieilor și a fibrelor textile). Este un segment important al lucrării care însumează date și informații valoroase, descrieri și interpretări ale artefactelor și ale complexelor arheologice, cu alte cuvinte, un conținut dens și bine structurat.

Cum bine se știe, agricultura a reprezentat „motorul" dezvoltării comunităților omenești de pretutindeni și în toate timpurile istorice, cu înclinație spre statornicie și sedentarism. Pentru grupurile umane din spațiul carpato-nistrean agricultura, cu cele două ramuri principale – cultivarea plantelor și creșterea animalelor –, a constituit sursa esențială existenței și a supraviețuirii biologice, și, totodată, forța motrică a economiei și a viitorului stat medievale moldovenesc.

Pornind de la analiza lingvistică, autorul discută realități administrativ-teritoriale și economice din zona menționată. Astfel, analiza unor termeni precum „curătură", „runc", „răzătură", „sat", „obște" etc. ne transmit informații valoroase despre organizarea teritorială și a spațiului locativ, despre îndeletnicirile ancestrale, obiceiurile și muncile asociate celor patru anotimpuri dintr-un an. În acest sens, în majoritatea siturilor investigate uneltele agricole reprezintă o categorie de piese aparte. Analiza acestora și discuțiile tipologice ne-au furnizat informații referitoare la tipurile de soluri în care se executau lucrările agricole, tehnicile folosite, diversificarea și specializarea instrumentarului,

categoriile de cereale şi legume cultivate, la evoluţiile tehnologice din domeniul metalurgiei fierului şi al economiei agrare, precum şi la gradul de dezvoltare ale societăţilor omeneşti la un moment dat. Aşadar, autorul ia în discuţie pe scurt diferitele tipuri de unelte şi obiecte meşteşugăreşti folosite de populaţiile sedentare din Moldova centrală, în secolele X-XIII. Astfel, fiecare tip de activitate agricolă se efectua cu una-două sau mai multe instrumente specifice. Evoluţia formelor acestora, deşi, nespectaculoasă, oferă date despre nevoile omeneşti dintr-o comunitate.

În ceea ce priveşte creşterea animalelor, autorul consideră că viaţa pastorală se derula în deplină conexiune cu diferitele munci agricole. Transhumanţa practicată de crescătorii de animale şi familiile lor nu presupunea un exod de oameni şi animale pe distanţe lungi, ci pendulări periodice şi presupunea revenirea acestora la locurile de baştină pentru iernat. Cercetările arheologice şi interpretările arheozoologilor sunt determinante în această direcţie, reuşind să ofere pentru anumite aşezări date referitoare la tipurile şi rasele de animale crescute, dar şi la alimentaţia membrilor comunităţii respective.

Un subcapitol esenţial al acestei părţi îl reprezintă *Meşteşugurile şi îndeletnicirile auxiliare,* în care I. Tentiuc realizează ample comentarii privitoare la minerit şi metalurgia fierului în spaţiul carpato-nistrean, în secolele X-XIII. Acest segment al activităţilor economice este cu atât mai semnificativ cu cât metalurgia fierului a reprezentat un indicator al nivelului de dezvoltare al unei comunităţi. Fie că vorbim de unelte agricole şi obiecte de uz casnic, fie că discutăm de arme, această ramură a contribuit la bunăstarea grupurilor umane, susţinând atât sectorul agrar, cât şi cel meşteşugăresc. Dovezi ale acestor practici au fost depistate în numeroase aşezări atribuite populaţiei locale din zona central moldovenească, referindu-ne aici la urmele minelor de exploatare a minereului feros, la prezenţa cuptoarelor pentru reducerea acestuia, la instalaţiile destinate prelucrării metalelor şi la urmele acestor activităţi metalurgice (zguri, lupe, rebuturi, rămăşiţe ale cuptoarelor, lingouri sub formă de bare, unelte specifice etc.). Pe scurt, autorul se referă la instalaţiile de reducere a mineralelor din fier şi de prelucrare a metalelor, întocmind chiar clasificări ale acestora; descrie uneltele de fierărie, obiectele finite de tip gospodăresc şi meşteşugăresc, armele şi piesele din fier a harnaşamentului, admiţând că unele artefacte au fost produse local, în timp ce altele au ajuns în aceste teritorii pe calea schimburilor comerciale.

Meşteşugul olăritului este tratat în cadrul unui subcapitol separat. Datele despre tehnicile de modelare a lutului, prelucrarea diferitelor tipuri de vase şi despre coacerea acestora ne sugerează însă informaţii despre viaţa cotidiană a locuitorilor spaţiului carpato-nistrean. Olăritul a reprezentat un indicator al simţului practic şi estetic, al evoluţiilor tehnologice, al interferenţelor culturale şi, implicit, al amprentelor etnice. A fost domeniul de activitate a căror produse finite poartă uneori marca specifică unei comunităţi organizate pe criterii etnice, lingvistice şi confesionale sau oferă informaţii despre coabitările interetnice şi inter-rasiale dintr-o zonă geografică, într-o anumită perioadă. Formele, tipurile variate, variaţia motivelor decorative şi tehnologiile folosite reprezintă, de asemenea, indicii preţioase pentru cunoaşterea realităţilor istorice din acest areal geografic, în secolele X-XIII. Atelierele-locuinţă, cuptoarele pentru arderea ceramicii dar şi inventarul recipientelor din lut dintr-o aşezare reprezintă mărturii ale stadiului evolutiv al unei comunităţi, dar şi a gradului de receptivitate şi asimilare a informaţiilor şi tehnologiilor venite din exterior. Producţia ceramică trebuia să asigure atât nevoile interne ale comunităţii precum şi cantităţile necesare schimburilor comerciale.

Alte meşteşuguri precum prelucrarea lemnului, a pietrei, a pieilor, a osului şi a fibrelor textile au fost tratate succint, concluziile completând imaginea de ansamblu al îndeletnicirilor cotidiene ale grupurilor umane arhaice din zona carpato-nistreană pe parcursul secolelor X-XIII.

De asemenea, comerţul şi circulaţia monetară sunt teme la fel de importante pentru că datele obţinute marchează natura şi tipurile de relaţii stabilite între locuitorii acestui areal geografic şi comunităţile/grupurile etnice aflate în proximitate. Aceste evidenţe (ceramică bizantină şi orientală smălţuită, a monedelor islamice, tătărăşti şi imperiale nu reprezintă elemente ale unui control politic efectiv, ci marchează existenţa raporturilor interculturale şi comerciale, dar şi extraordinara mobilitate a unor piese. În plus, circulaţia monetară într-o anumită zonă şi interval temporar poate să ofere date preţioase referitoare la influenţele politice şi militare exercitate de factorii emitenţi sau de grupuri combative turanice, care au primit stipendii din partea bizantinilor pentru anumite servicii.

Un capitol cu totul aparte îl constituie *Viaţa spirituală. Ritul şi ritualul funerar* (p. 139-182). În cuprinsul acestei părţi, I. Tentiuc comentează prezenţa unor caractere greceşti şi slavone precum şi a unor simboluri creştine sau păgâne pe anumite piese şi monumente databile în această perioadă. Mai mult, depistarea unor instrumente, cu care s-au realizat aceste înscrisuri, oferă dovada că aceste semne ar fi fost realizate de locuitori ai acestor teritorii (p. 140-141). Aceste evidenţe nu reprezintă mărturii absolute că ne aflăm în faţa unor sisteme de scriere, ci sunt indicii ale unor manifestări artistice desfăşurate sub aspectul interferenţelor culturale şi cultuale în acest spaţiu geografic. Astfel, prezenţa pe anumite artefacte a unor însemne şi simboluri creştine, depistarea pieselor cu valoare ritualică (cruciuliţe pectorale, engolpioane, medalioane şi sigilii), dar şi existenţa edificiilor de cult (chiliile rupestre din bazinul mijlociu al Nistrului şi al Răutului: Butuceni-Orheiul

Vechi, Bechin-Soroca, Socolu-Soroca, Horodiște-Tâpova, Saharna-Rezina, Japca-Camenca etc.; sau cele din zona carpato-pruteană: Nucu-Aluniș, Cotârgași-Suceava, Murfatlar-Basarabi; din teritoriile nord-bucovinene: Bacota și Satanov – Hmelnitzkij, Leadova, Nagoreni, Mejigore-Zapadnoe etc.; bisericile cu fundații din piatră și pereți din lemn: Bâtca Doamnei-Piatra Neamț, Lencăuți-Cernăuți, Vasileu-Hom, Dinogeția-Garvăn) reprezintă mărturii ale practicilor religioase din acest spațiu, dar și apartenența cultuală la ritul confesional promovat în cuprinsul Imperiului Bizantin.

De asemenea, propagarea ritualurile și credințelor specifice ritului ortodox în teritoriile nord-dunărene sunt atestate în urma studierii necropolelor și a inventarelor funerare al acestora (p. 150-151). Dacă pentru secolele IX-X s-a remarcat persistența ritului incinerării, începând cu ultima parte a veacului a X-lea și începutul secolului următor se generalizează practica înhumării la est de Carpați (p. 151). Aceste realități au fost observate în urma cercetărilor întreprinse în necropolele de la Brănești (95 morminte de înhumare și doar trei de incinerație), Hansca, Alcedar, Arsura, Calfa, Bârlad-Prodana, Moleşti etc. Analiza gropilor mormintelor, a poziției decedaților, a orientării gropilor sepulcrale și a inventarului acestora, dar, mai ales, investigațiile antropologilor au oferit și ar putea furniza date despre alcătuirea etnică și rasială a comunităților umane, despre alimentația și bolile acestor indivizi, precum și informații prețioase referitoare la credințe și practicile funerare (p. 152-177). Astfel, autorul a realizat clasificări ale gropilor mormintelor și ale pozițiilor defuncților, aceste tipologii fiind însoțite de comentarii și interpretări ale simbolismului unor astfel de practici de depunere a celor decedați.

În ultimul capitol (*Formele de organizare social-politică și relațiile autohtonilor cu lumea bizantină, slavă și turanică,* p. 183-210) autorul încadrează tematica dezbaterilor în contextul amplu al derulării relațiilor social-politice, militare și diplomatice în arealul geografic dominat de contactele dintre lumea Occidentului cu cea orientală și a stepelor asiatice. Astfel, ni se pare firească descrierea acestui tablou complex al raporturilor politico-diplomatice pentru o bună înțelegere a proceselor etnico-demografice, a fenomenelor social-economice, culturale și confesionale din zonele nord-dunărene și carpato-nistrene în secolele X-XIII. Și în această chestiune, cercetările arheologice sunt și vor constitui sursa principală, de vreme ce izvoarele narative și diplomatice se remarcă doar prin echivocul și penuria de informații furnizate. I. Tentiuc reia unele discuții prezente în literatura sovietică și occidentală privitoare la termeni precum „vlah" – „voloh", „obște", „uniuni de obști", „sat", „boieri", „drujinari", „țară" / „țări", „ceată" / „cete", „ducate" etc., aceste comentarii și interpretări bazându-se exclusiv pe cercetarea acelor câteva surse documentare de factură bizantină, latină, rusească și orientală.

Raporturile comunităților vechi românești cu Bizanțul a fost determinant pentru organizarea social-economică, administrativ-juridică și politică a acestora. Cu toate acestea, pentru înțelegerea acestor procese complexe nu se pot exclude factorii slavi, germanici și vechi turcici, care au influențat decisiv aceste deveniri. Chiar dacă zonele nord-dunărene din imediata vecinătate a frontierei bizantine s-au bucurat de protecție efectiv, influențele economice și comerciale, culturale și confesionale ale puterii de la Constantinopol s-au exercitat până la Nistru și în nordul Carpaților. Cu certitudine, acest teritoriu vast a constituit teatrul exodului masiv al populațiilor slave, care au marcat dezvoltarea comunităților locale. Unele dintre aceste grupuri s-au stabilit în teritoriile românești nord-dunărene și au întemeiat împreună cu autohtonii obști, uniuni de obști și centre de putere. Aceste realități sunt dovedite la nivel lingvistic de infuziile de cuvinte de sorginte slavă, dar și de inventarul material, cultural și spiritual specific acestei etnii. La toate acestea se adaugă prezența unor fortificații de pământ și lemn, întărite cu val, șanț și palisadă și care se regăsesc în tot arealul ocupat de populațiile slave.

În concluzie, cercetările arheologice derulate în ultimele decenii au furnizat informații prețioase pentru cunoașterea procesului de etnogeneză al populațiilor vechi din spațiul carpato-danubiano-nistrean. Coroborarea rezultatelor cercetărilor interdisciplinare, care presupun utilizarea tuturor categoriilor de surse și discipline (istoria, arheologia, izvoarele scrise, lingvistica, etnografia, toponimia, antropologia, paleobotanica, arheozoologia, palinologia etc.) și care pot induce direcțiile de cercetare corecte, obținându-se astfel date despre procesele social-economice, etnico-demografice, culturale și religioase din arealul geografic menționat, pe parcursul primelor trei secole ale celui de-al doilea mileniu creștin. O abordare obiectivă poate emenda demersurile bazate pe interpretări parțiale și părtinitoare, suspuse de cele mai multe ori unor comandamente de natură complexă. Cu certitudine, constituirea unor structuri administrativ-juridice, teritoriale, etnico-demografice, social-economice și politice în aceste teritorii s-a realizat în urma unor ample procese de coabitare și aculturație între populația locală cu slavi, germanici și turanici.

Documentarea îndeletnicirilor de bază ale populației vechi românești, consistența straturilor de cultură și complexitatea registrelor stratigrafice atestă o locuire continuă și statornică între limitele teritoriale care permit existența biologică a unei comunități. Mișcările de populații s-au derulat pe spații relativ restrânse, fiind determinate fie de necesitatea asigurării hranei necesare animalelor domestice, fie pentru identificarea unor soluri fertile și redarea calității nutritive a terenurilor utilizate la un moment dat, ori pentru a se pune la adăpostul pădurilor și a zonelor înalte pentru a supraviețui expedițiilor de jaf și ucidere ale călăreților stepei. Aceste

pendulări nu a însemnat, precum susţin adepţii teoriei (e)migraţioniste, exodul populaţiei pe spaţii geografice extinse, ci reveniri succesive la locurile de baştină. Descoperirile arheologice dovedesc continuitatea locuirii pentru comunităţile arhaice româneşti în teritoriile carpato-nistrene pe parcursul veacurilor X-XIII.

Revenirea puterii politice şi militare imperiale la Dunărea de Jos a influenţat şi dezvoltarea societăţilor omeneşti din zona extracarpatică românească. În concluzie, autorul consideră că prezenţa bizantină în proximitatea teritoriilor pontice şi dunărene, dar şi raidurile succesive ale triburilor de călăreţi turcici au stimulat constituirea unor formaţiuni administrativ-teritoriale şi politice în spaţiul carpato-nistrean.

Din scurta noastră prezentare se poate susţine că lucrarea domnului Tentiuc reprezintă un demers istoriografic valoros pentru că introduce în câmpul cercetărilor o serie de date şi situaţii arheologice inedite şi importante pentru cunoaşterea realităţilor istorice din spaţiul dintre Carpaţi şi Nistru într-o perioadă destul de tulbure, cauzată, în principal, de mişcările populaţiilor turanice şi de conflictele militare dintre puterile zonei (Imperiul Bizantin, Rusia kieveană, regatul Ungariei, ţaratul bulgar etc.). Meritele istoricului basarabean sunt cu atât mai semnificative cu cât autorul utilizează o gamă variată de informaţii provenite din ample sondări asupra izvoarelor scrise, a surselor arheologice, lingvistice, toponimice, antropologice, paleofaunistice şi arheobotanice. În condiţiile în care cercetările arheologice se derulează lent şi fără susţinere financiară şi logistică din partea forurilor politice ale ambelor state, interpretarea corectă a materialului arheologic descoperit recent şi reluarea analizelor unor săpături mai vechi pot induce direcţiile de cercetare viitoare. Fără a epuiza temele dezbătute, I. Tentiuc realizează în cuprinsul lucrării o prezentare a situaţiei istorice şi arheologice actuale, dar nu ezită să aducă şi ample revizuiri ale teoriilor existente. Suntem în faţa unui stadiu al cercetărilor şi avem speranţa că lucrurile vor progresa în direcţia dorită.

GEORGE BILAVSCHI

IONEL CÂNDEA, *Cetatea Albă. Cercetări arheologice şi istorice*, Muzeul Brăilei „Carol I", Editura Istros, Brăila, 2016, 317 p.

Reconstituirea istoriei Cetăţii Albe, fortăreaţă medievală şi important oraş portuar, întemeiat la vărsarea fluviului Nistru în Marea Neagră, pe ruinele Tyras-ului antic, constituie o temă deosebită de cercetare, fiind abordată cu o anumită frecvenţă începând cu sfârşitul secolului al XIX-lea şi de-a lungul ultimului secol de cei mai de seamă reprezentanţi ai istoriografiei româneşti, precum Nicolae Iorga, Ioan Bogdan, Nicolae Bănescu, Gheorghe I. Brătianu, Petre P. Panaitescu, Şerban Papacostea, Victor Spinei, Ştefan Andreescu ş.a.

Cu toate că demersurile ştiinţifice întreprinse s-au soldat cu rezultate notabile, anumite aspecte insuficient valorificate reprezintă încă adevărate provocări pentru specialişti. Nu întâmplător, interesul ştiinţific aparte pentru istoria Cetăţii Albe şi a regiunii nord-vest-pontice în perioada evului mediu se menţine şi în ultimele două decenii, atât în mediul cercetătorilor din România, Republica Moldova, cât şi din Ucraina. În acest interval de timp au fost publicate un număr semnificativ de studii şi monografii menite să elucideze diverse aspecte ale edificării fortificaţiei medievale, evoluţiei istorice şi rolului economic al oraşului în această regiune a Mării Negre, precum cele semnate de Victor Spinei (*La genèse des villes du sud-est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIIIe-XIVe siècles,* în „Balkan Studies", 35, 2, Thessaloniki, 1994, p. 215-242; *Comerţul şi geneza oraşelor din sud-estul Moldovei (secolele XIII-XIV)*, în *Universa Valachica: Românii în contextul politic internaţional de la începutul mileniului al II-lea*, Chişinău, 693-780; *Cetatea Albă în însemnările de călătorie ale pelerinilor ruşi din secolele XIV-XV,* în *Naţiunea română. Idealuri şi realităţi istorice. Acad. Cornelia Bodea la 90 de ani,* ed. Al. Zub, V. Achim, N. Pienaru, Bucureşti, 2006, p. 483-491), Ştefan S. Gorovei (*Întemeierea Moldovei. Probleme controversate,* Iaşi, 1997, p. 200-210); Pavel P. Bîrnea (*Iz istorii moldavskogo Belgoroda-Cetatea Albă,* în „Akkermanskie drevnosti", 1, 1997, p. 107-126), Ionel Cândea (*Cetatea Albă în istoriografia românească,* în „Studii şi materiale de istorie medie", XIX, 2001, p. 217-226; *Cetatea Albă (La Cité Blanche) dans l'historiographie roumaine,* în *Tyras, Cetatea Albă / Belhorod-Dnistros'kyj,* I, *Săpături 1996-1999,* ed. P. Roman şi S. Kryzhickij, Bucureşti, 2002, p. 29-50; *Cetatea Albă în istoriografia românească din secolul al XIX-lea,* în *Arta istoriei, istoria artei. Academicianului Răzvan Theodorescu la 65 de ani,* red. M. Popa, Bucureşti, 2004, p. 273-281), Mariana Şlapac (*Cetatea Albă. Studiu de arhitectură medievală militară*, Chişinău, 1998; *Cetăţi medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea*), Chişinău, 2004), Ştefan Andreescu (*Din istoria Mării Negre (Genovezi, români şi tătari în spaţiul pontic în secolele XIV-XVII),* Bucureşti, 2001, p. 9-33), Tatiana L. Samojlova (*Istorija izuchenija antichnoj Tiry i srednevekogo Belgoroda,* în *Tyras, Cetatea Albă / Belhorod-Dnistros'kyj,* I, *Săpături 1996-1999,* ed. P. Roman şi S. Kryzhickij, Bucureşti, 2002, p. 13-27), Dan Floareş (*Fortificaţiile Ţării Moldovei din secolele XIV-XVII*, Iaşi, 2005), Vitalie Josanu (*Monument al civilizaţiei medievale româneşti la Marea cea Mare: Cetatea Albă-Moncastro*, Bucureşti, 2014), Andrei Krasnozhon (*Krepost' Belgorod (Akkerman) na Dnestre. Istoria stroitel'stva*, Chişinău, 2012; *Krepost' Belgorod (Akkerman) v istoricheskikh izobrazheniakh*, Chişinău-Odesa, 2016), ş.a.

În seria contribuţiilor notabile la reconstituirea istoriei şi istoriografiei faimoasei cetăţi portuare se înscrie

și volumul intitulat *Cetatea Albă. Cercetări arheologice și istorice / Cetatea Albă. Archeological and historical researches*, care a fost publicat de către distinsul cercetător și profesor, Ionel Cândea, la Editura Istros al Muzeului Brăilei „Carol I" din Brăila în anul 2016.

Volumul adună între coperțile sale câteva studii și articole importante pentru cunoașterea și mai buna înțelegere a istoriei Cetății Albe. După cum este și firesc, cartea începe cu o consistentă parte istoriografică (*Cetatea Albă în istoriografia românească* (p. 1-60), în care sunt prezentate cele mai însemnate contribuții românești referitoare la evoluția istorică a cetății de la limanul Nistrului începând cu cele mai vechi mențiuni ale cronicarilor și până la sfârșitul anilor '90 ai secolului trecut. În continuare, domnul Ionel Cândea redă sub titlul *Cercetările arheologice din anii 1997-1998 de la Belgorod-Dnestrovsk (Cetatea Albă)* (p. 61-150) două rapoarte, care cuprind rezultatele săpăturilor arheologice de la Cetatea Albă efectuate de către reputatul medievist în anii 1997-1998. Se cuvine să amintim aici că aceste cercetări au fost posibile datorită semnării unui Acord de colaborare întocmit între Institutul de Arheologie al Academiei de Științe din Ucraina și fostul Institut Român de Tracologie al Ministerului Educației Naționale, care a și finanțat săpăturile. Campaniile arheologice din 1997-1998 reprezintă o realizare emblematică a arheologiei românești de atunci, întrucât s-a reușit, după mai bine de jumătatea de veac de la cercetările din perioada interbelică ale lui Paul Nicorescu și Grigore Avakian, revenirea arheologilor români, în persoana lui Ionel Cândea și a echipei coordonate de domnia sa, într-un sit deosebit de important pentru medievistica românească.

Cele două rapoarte arheologice (*Raport preliminar privind cercetările arheologice de la Belgorod-punctul „Citadelă" – 1997* (p. 61-85) și *Raport preliminar privind cercetările arheologice de la Belgorod-Dnestrovsk-punctul „Citadelă" – 1998* (p. 86-96), cuprind descrierea rezultatelor obținute pe parcursul celor două campanii desfășurate în incinta citadelei, lângă zidul de nord și de est, care au avut ca obiectiv principal găsirea unui răspuns „ce se poate da, de către arheologie, în coroborare cu toate celelalte genuri de izvoare, la întrebarea fundamentală: *Când a fost construită citadela*?". Prezintă interes vestigiile scoase la lumina zilei, precum resturile unor construcții adosate zidului de est al citadelei, în această zona fiind interceptate și ziduri identificate de Grigore Avakian în anul 1929. În ceea ce privește materialele descoperite aparținând perioadei secolelor XIV-XV, iese în evidență ceramica „de tradiție bizantină", adică ceramica smălțuită cu picior inelar, care se înscrie în registrul general cunoscut de la sud de Dunărea de Jos până în Moldova. Autorul atrage atenția asupra faptului că acest tip de ceramică este prezent pe o arie vastă în vestul și nord-vestul Mării Negre în secolele XIV-XVI, când „Bizanțul reprezenta doar o amintire" (p. 82). Această ceramică este precedată cronologic de cea atribuită epocii „moldovenești", de uz comun, nesmălțuită, cu decor în valuri. O alta categorie de vase de lut identificată în campaniile arheologice din 1997-1998 este cea produsă în centrele de olărie otomană, iar unele, după cum admite autorul descoperirilor, erau lucrate, probabil, în atelierele din oraș, după 1484. Dintre vasele de import, sunt scoase în evidență fragmentele unui vas din pastă albă pictat cu flori în cobalt, datat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea sau în prima jumătate a veacului următor. Din suprafețele studiate au fost recuperate o ceașcă bol din pastă fină, albă, cu decor floral, răspândit în această zonă, ulcioare cu profil caracteristic, dar și tipuri ceramice de import „cu ingenioase combinații între motivele vechi geometrice ale lumii grecești și florile realizate de către meșteșugarii otomani". Potrivit raportului, au fost descoperite pipe cu ștampile cu marca atelierului de fabricație, diverse obiecte de uz gospodăresc și unelte (topor, cuie, scoabe, balamale, piroane, străpungătoare, ace, degetare), piese de podoabă, arme (vârfuri de săgeți, ghiulele din fontă, piese de harnașament (catarame, potcoave), monede, vase din sticlă ș.a. Textul rapoartelor este ilustrat de 55 de planșe, incluzând planuri ale citadelei, ale amplasării suprafețelor cercetate începând cu anul 1900 și până în 1984, apoi planul cercetărilor arheologice din anii 1997-1998 și planșe cu profilele segmentelor studiate și cu materialele descoperite în aceste două campanii arheologice.

În cuprinsul volumului au fost incluse trei lucrări, care contribuie la întregirea tabloului istoriei politico-militare a importantei cetăți de la Nistru (*Asediul Cetății Albe de către turci la 1484 într-un izvor italian mai puțin cunoscut* (p. 151-160), precum și al vieții religioase a comunității creștine din acest oraș (*Altarul bisericii din citadela de la Cetatea Albă și „ipoteza otomană" privind ridicarea cetății* (p. 161-165); *Edificii religioase la Cetatea Albă și Cetatea Sucevei (secolele XIV-XV)* (p. 171-177).

În concluzie, salutăm ideea domnului academician Ionel Cândea de a publica un volum bilingv consacrat Cetății Albe cu traducerea integrală în limba engleză a celor șase lucrări incluse, astfel facilitând și accesul specialiștilor din centrele academice și universitare din afara granițelor românești, interesați de problematica edificării și evoluției istorice a importantei fortărețe și port medieval de la Marea Neagră.

LUDMILA BACUMENCO-PÎRNĂU